

САБИРОВ М.М.

**КИТОБАТ
САНЪАТИ**

73
764,3
C 13

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

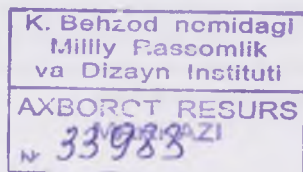
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ
МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

Сабилов М.М.

КИТОБАТ САНЪАТИ

Ўқув қўлланма

Тошкент
«Info Capital Group»
2018

УЎК: 7.038.532

КБК: 76.10

С 13

Тақризчилар:

С.А. Абдуллаев – Ўзбекистон Бадий Академиясининг академиги, Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг “Дастгоҳли рангтавир” кафедраси профессори.

С.С. Булатов – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети “Амалий санъат ва уни ўқитиш методикаси” кафедраси мудир, п.ф.д., профессор.

Китобат санъати: Ўқув қўлланма / М. Сабилов. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти. – Т.: «Info Capital Group», 2018. – 152 бет.

Хаттотлик ва миниатюра мутахассислигининг “Китобат санъати” фани бўйича ёзилган мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон Бадий Академияси, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тасарруфидаги олий таълим талабалари учун мўлжалланган.

Қўлланмада “Китобат санъати” фанида ёзув ашёлари, тарихи, турлари, фан ашёлари, китоб, унинг таркиби, ашёлари, қўлёзма китоблар ва унинг турлари, босма нашр тарихи, мумтоз китоб намуналари, варақ ўлчами, мумтоз китоб миниатюралари, композиция асослари ҳақидаги назарий билимлар берилади. Шунингдек, Ўзбекистонда китобат санъати тарихи, унинг ривожланишга ҳисса қўшган рассомлар ҳақида маълумотлар беради. Бўлгуси китоб безовчи рассомга керакли бўлган амалий тажриба, кўникмаларни поғонама-поғона ҳосил қилиш, мумтоз ҳамда замонавий китоб безатиш сирларини аста-секинлик билан ўргатиш, бугунги кун замон талаблари асосида компьютер графикаси дастурларидан унумли фойдаланиш орқали санъат ва китоб бозори талабларига жавоб берадиган, билимли, фалсафий фикрловчи, ўз ишини севувчи, ижодий ишлайдиган иктидорли мусаввирни тарбиялаш кўзда тутилган.

УЎК: 7.038.532

КБК: 76.10

ISBN 978-9943-5443-2-1

© Сабилов М., 2018.

© «Info Capital Group», 2018.

КИРИШ

Ушбу ўқув қўлланма олий таълим муассасаси “Миниатюра ва китоб графикаси” бўлимларида давлат стандарти, ўқув режа, ўқув дастур асосида ёзилди. “Китобат санъати” фани бўйича китоб тарихи, ашёлари, мумтоз китобларни тайёрлаш босқичлари, безатиш усуллари ҳақидаги назарий, амалий билимларни бериш, амалий вазифаларни бажаришда адабий манбаалардан тўғри фойдаланиш, мавзу танлаш, топшириқлар кетма-кетлигида нималарга эътибор бериш, иш жараёни тақсимоли ҳақидаги билим зарур қўникмаларни ҳосил қилиш, билимларни мустаҳкамлаш, малакани шакллантиришда амалий фойдаланиш учун тажрибалар асосида ёзилди.

Ўқув қўлланмада вазифалар ишчи ўқув дастури асосида оддийликдан мураккаблик сари аста-секин ўсиб боради. Бошланғич босқичлар (курс) вазифаларида китоб безаш анъаналари усулида *икки ўлчамликка* асосланиб бажариш режалаштирилади. Сўнгги босқич вазифалари бутун дунё тасвирий санъатининг барча жанрларида қўлланиладиган *уч ўлчамлик* усулида бажаришни режалаштириб, талабада ҳар икки усулни мутахассислик талаблари даражасида эгаллашини мақсад қилиб қўяди.

Таълим жараёнида бугунги кун замонавий педагогик технологияларнинг мос методларидан вазифа мавзуларини баён қилишда фойдаланилади. “Китобат санъати фанидан ёзилган Ўқув қўлланмада бугунги кун нашриёт, китоб бозори талабларига жавоб берувчи, рақобатбардош, изланувчан, ижодкор ёшларни тайёрлаш мақсад қилиб қўйилган.

1 БОБ

1.1. Китоб тарихи

“Китобат санъати” фанига киришдан олдин фаннинг назарий қисми билан танишиб китоб нима, инсон ўз тараққиётида маълумотларни битиш, сақлашда фойдаланган ашёлари биринчи китоблар ҳақидаги маълумотлардан хабардор бўлиш катта аҳамиятга эга.

Қўлимиздаги муқоваланган ва матн варақларидан иборат китобни ихтиро қилгунча инсоният узок минг йилликларни босиб ўтди.

Биз кўриб ўрганиб қолган китоб шаклининг тарихи ярим асрлик тарихга эга бўлсада, инсон китоб тузиш ишлари билан узок йиллар давомида шуғулланган. Қадимда маълумотлар қиска ёзилганлиги учун биринчи китоблар бугунги кунимиздаги сингари қалин бўлмаган. Китоблар турли халқларда турли ашёларда ёзилган. Одамлар ўзларини ўраб турган табиат маҳсулотларидан фойдаланиб ёзув ашёларини тайёрлаганлар.

Антик даврда юнон ва римликлар ёғоч тахтачалар орасини мум билан тўлғазиб сиртида стилус номли асбоб билан ёзишган.

1-расм. Бамбук китоби.
Хитой

2-расм. Мумли китоб. Рим

Стилуснинг бир томони учли, иккинчи томони ёзувларни силликлаб ўчиришга мослашган япалоқ ёки думалоқ шаклда бўлиб

металл ва суякдан тайёрлашган. Хитой, Корея мамлакатларида бамбук таёқчаларини ип, аркон билан бириктириб бамбук китобларини тайёрлашган. Рус ерларида қайин дарахтининг пўстлогини қайнатиб юмшатиб, пичоқ билан тирнаб ёзилган китобларга Брест ёзувларини мисол қилиш мумкин. Шимол мамлакатларида мамонт, морж сингари жониворлар суягида тирнаб ёзишган.

Эрамиздан уч минг йил олдинги тараққий этган Месопотамия давлатлари Шумер, Аккада, Вавилон, Ассирияда лойдан тайёрланган ғиштлар сиртига белгиларни ботириб изини тушириш орқали лой, сополдан ўз “китоб”ларини тайёрлаганлар.

Осиё ва Америка киталарида яшаган қадимги миср, майя халқларининг тошда ўйиб ёзилган иероглифли “китоблари” бинонинг тош деворларида бизнинг кунимизгача яхши сақланган ҳолда етиб келди.

Инсон цивилизациясининг бешикларидан бири бўлган қадимги Мисрда муҳим бўлган диний кўрсатмалар ва фиръавнлар тарихини абадиятга муҳрлаш мақсадида олдин тошдан сўнг папирусдан фойдаланиб “ўз китоб”ларини тайёрладилар.

Папирус: қадимги Мисрликлар Нил дарёсининг қиргоқларида ўсадиган қамишсимон папирус ўсимлигидан ёзув варақларини тайёрлашган. Улар папирус поясининг сиртки яшил пўстини шилиб ички юмшоқ ўзак қисмини узунасига кесиб юпка тасмаларга ажратишган. Сўнг тасмаларни горизонтал ва вертикал ҳолатда усма-уст жойлаштириб варақ шаклига эришилгач исканжа ёки текис тош тахталар остида бир ҳафта давомида ушлашган. Қуриган папирус варақларини кетма-кет улаб узун кўринишдаги ёзув ашёсини ҳосил қилишган. Биринчи ва охириги қисмига ёғоч таёқчаларни бириктириб “ўрам китоб”ини тайёрлаганлар. Папирус қоғозлари ўз даврининг ёғзишга қулай ашёси бўлиб мисрликлар уни қўшни давлатларга ҳам экспорт қилиганлар.

Миср қоҳинлари қўшни Пергам давлатининг кутубхонаси жадал ривожланиб ўз кутубхоналарининг обрўсига соя солишидан кўркиб папирус қоғозларини бу давлатга сотишни тақиқлаб қўядилар. Тез орада Пергам шохи буюруғи асосида ёзув ашёси пергамент ихтиро қилинди.

Пергамент: ёш, кичик жониворлар терисидан тайёрланган ёзув ашёси бўлиб - пишиқ, эгилювчан, икки томонида ёзиш имконияти билан мукамал ашё ҳисобланарди. Пергамент китоблари

аввал папирус сингари ўрам шаклида бўлиб уни ўқишда икки қўлнинг банд бўлиши ўқувчига ноқулайлик туғдирарди. Вактлар ўтиши билан ўрам китоб варақларга бўлиниб устма-уст тахлаб фойдаланиш бошланди. Варақлар кетма-кетлигини саклаш учун, улар ён томонидан тикиб бугунги кунимиздаги китоб кўринишига келтирилди. Пергамент китобларни тайёрлаш учун кўп жонивор териси талаб қилингани учун бундай китоблар жуда қиммат бўлиб, унга фақат шоҳ ва катта бойларгина буюртма бера олардилар. Пергаментдан тайёрланган китоблар ҳақида гапирганда юртимиз тарихидаги “Авесто” китобини эслашимиз мумкин. Китобнинг арзон, қулай ашёси қоғознинг ихтиро қилиниши Хитойнинг Хо императори маслаҳатчиси Цай-Лун номи билан боғлиқ. Қоғоз 105-йилда Хитойда кашф қилинган бўлсада, у узок йиллар давомида сир сакланганлиги сабаб бир неча асрлар ўтибгина қўшни Корея, Японияда ҳам тайёрлаш бошланди. 751-йили Марказий Осиё худудида Хитой ва Араб халифалиги қўшинлари ўртасида бўлиб ўтган тарихий Талас жангидан сўнг Самарқандда коғоз тайёрлана бошланди.

Аммо араб олими Ибн ан Надим ўзининг “Фехрестул улум” асарида ёзишича, араблар 706 йили Самарқандни истило қилганларида, коғоз ишлаш корхоналарини кўриб хайратда қолганлар. Самарқандга етиб келгунларича араблар бирор жойда ҳам коғозни кўрмаган эдилар.¹

1.2. Юртимиз тарихида китобат санъатининг таракқиёти ва инқирузи

Марказий Осиёда қўлёзма китобларни тайёрлаш бир неча минг йиллик тарихга эга. Сўғд тилида пергаментда битилган энг қадимги китоблардан зардуштийларнинг “Авесто” қўлёзмалари; “Вессантарака жатака” асари ҳисобланади. Маълумотларга қараганда Александр Македонский томонидан Марказий Осиё забт этилгандан кейин китобнинг фалсафа ва бошқа муҳим фанларга доир қисмлари ажратиб олиниб Юнонистонга жўнатилган. Бошқа боблари йўқ қилиб юборилган.

¹ Наим Норкулов, Ильёс Низомиддинов. Миниатюра тарихидан лавҳалар. Гофур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. 1970.

VIII асрда Самарқанд кейин Бухорода қоғоз тайёрлаш устaxonалари кўпайиб қоғоз сифати яхшиланиши Мовароуннахрда кўлэзма китобларнинг ривожига катта таъсир этди. Айниқса X–XI асрларда биринчи Шарқ Ренессанси даври Хоразмда Маъмун академияси («Мажлиси уламо») ташкил этилган даврлар илм-фан ривожига китобат санъатининг янги кўтарилиши бошланиб кўлэзма таркибига тасвирлар киритила бошланди. Жумладан, Музаммад Мусо ал-Хоразмийнинг “Китобати сурати ал-арз” (Ер сурати) китоби, Муҳмуд Кошғорийнинг “Девони луғат ут-турк” (Туркий сўзлар луғати) китобларида ер харитаси чизилган. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқа олимларларнинг кўлэзма китоблари хаттотлар томонидан қайта кўчирилди. Тиббиёт фанига тааллуқли китобларга мавзуга тегишли: доривор гиёҳлар, турли тиббий асбоблар тасвирлари ишланган эди.

XIII асрнинг биринчи ярмида мўғуллар томонидан Мовароуннахрнинг босиб олинishi иктисодий, маданий ҳаётда бўлгани каби, китоб яратиш ишларини ҳам анча сустлаштирди. XIV асрнинг иккинчи ярми XV бошларида жуда катта ҳудудни эгаллаган Амир Темур империясининг ташкил топиши ва Эрон ва унга қўшни давлатлардан илм, ҳунар аҳли хаттот, наққош, мусаввир, саҳ-ҳофларнинг Самарқандга олиб келиниши кўлэзма китоблар тайёрлаш ишига ижобий таъсир этди. Бу даврда Самарқанд ҳунармандчилигида айниқса, қоғоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги сувли ариқлар соҳилида сув тегирмонлари қурилиб қоғоз тайёрланадиган корхоналар сони ошиб борган. Қоғоз тут дарахти, ипак, пахта ва эскирган латта маҳсулотларини майдалаб уларнинг толасидан тайёрланган, Самарқанд қоғози ўрта аср Шарқ хаттотлари орасида ғоят машҳур бўлиб, унинг бир қисми бошқа ўлкаларга ҳам чиқарилган. Қоғознинг кўпайиши китоб тайёрлаш жараёнини тезлашига олиб келди.

Мовароуннахр тахтида шоҳ ва олим Мирзо Улугбек ҳукумронлиги даврида пойтахт Самарқанд кутубхонасида бағдодлик Абдулхай бошчилигида мусаввир Устод Жаҳонгир, ҳиротлик Мавлоно Шаҳобиддин Абдулла, Мавлоно Заҳириддин Азҳар, Ҳожи Абдуқодир Гулянди, Пир Аҳмад Боғишамолий, Муҳаммад ал Ҳайёмий, келиб чиқиши маҳаллий бўлган Жунайид Султонлар ижод қилишди. Бу ерда Ас-Сўфийнинг “Астрономия

трактати”, Фирдавсийнинг “Шохнома”, Саъдийнинг “Тулистон”, Жомийнинг “Силсилат-уз захоб”, Низомийнинг “Хамса” кўлёзмалари кўчирилиб, уларга тасвирлар ишланди.

Мирзо Улуғбек билан бир даврда, Амир Темур давлатининг иккинчи қисми Хуросонни Улугбекнинг отаси Шохрух Мирзо (1409-1447) бошқарарди. Хуросон давлатининг пойтахти Ҳирот адабиёт, тасвирий санъат ва маданиятнинг йирик марказига айланган эди.

Унинг ўғли ва вазири Бойсунқур Мирзо замонасининг етук хаттоти эди. Бойсунқур Мирзо Ҳиротда қирк нафардан ортик китоб усталари, хаттот, наққош, мусаввирлардан иборат катта кутубхона ўз даврининг санъат академиясини ташкил қилди. Бу кутубхонада настаълиқ хатининг ихтирочиси Мавлоно Жафар Табризий, йирик олим ва шоир Шохий Сабзаворий, мусиқачи Амир Шохий, хаттот, мусаввир мавлоно Муҳаммад Пахлавий, хаттот Мавлоно Шамс Бойсунқурий, наққош Бобожон Турбатий, наққош, мусаввир Иброҳим Астрабодий, Иброҳим Табризий, Мавлоно Заҳириддин Азҳар Табризий, хаттот Нур Камол, Абдулхай котиб Ҳиротий каби хаттот, мусаввирлар кўплаб кўлёзма китобларидан нусха олиб, уларни бадиий безаб санъат даражасига кўтардилар.

XV асрнинг иккинчи ярми XVI аср бошларида Ҳирот шаҳри Темурий Султон Хусайн Бойқаро ва буюк маърифатпарвар шоир Алишер Навоий даврида китобат санъатининг кўтарилиш даври бўлди. Мирак Наққош, “хаттотлар қибласи” номини олган Султон Али Машҳадий, Шох Музаффар, “Аср нодири мусаввирлар пешвоси” унвонига сазовор бўлган Камолиддин Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиб каби хаттот, мусаввирлар ҳиндларнинг “Калила ва Димна”, А.Фирдавсийнинг “Шохнома”, Н.Ганжавийнинг “Хамса”, А.Жомийнинг “Саломон ва Ибсол”, Саъдийнинг “Бўстон”, “Тулистон”, Ҳ.Дехлавийнинг “Хамса”, А.Навоийнинг “Ғаройиб ус сигар” асарлари китобат санъатининг энг яхши намуналари сифатида бадиий нақшли суратлар билан безатдилар.

XV–XVI аср барча мусулмон давлатлари қатори юртимизда ўзининг энг юксак чўққисига чиккан давр бўлиб кейинги асрларда таназзулга учрай бошлади.

Бунга қуйидагиларни сабаб қилиб кўрсатиш мумкин:

1) Амир Темур тузган буюк империянинг тахти учун ворислар ўртасидаги курашлар натижасида мамлакатдаги тартибсизликлар санъат тараққиётига салбий таъсир қила бошлади.

2) XVI–XVII асрларда Марказий Осиё ва Эрон адабиёти китобат санъатида узвий богликлик кузатилган бўлса, Сафавийлар даврида Эронда Шиялик Марказий Осиёдаги Суннийлик мазҳаблари ўртасидаги зиддиятлар маданий алоқаларни узилишига сабаб бўлди. XVIII аср Марказий Осиёда феодал урушлари натижасида сиёсий, иқтисодий ва маънавий тушқунлик асри бўлди. Аср охирларида уч династия Хоразмда Қўнғиротлар, Бухорода Манғитлар, Фаргона водийсида Қўқон хонлиги вужудга келди.

Бу давлатларда мамлакатни бошқарган амир ва хонларнинг узокни кўриш, замон билан ҳамнафас бўлишдан кўра ўз қобиғига ўралиб олиш, калтабинлик сиёсати мамлакатларни барча соҳада жумладан, китобат санъатида ҳам ортда қолишига сабаб бўлди.

3) Китоб ишида қоғоз тайёрлаш, китоб ёзишнинг олдинги асрлардагидек қўлда бажарилиши қўшни давлатларга нисбатан ортда қолишга сабаб бўлди. Мамлакатга Туркия, Ҳиндистон давлатларида чоп қилинган “Шоҳнома” ва ҳинд мусаввирлари беазаган бошқа китоблар харидорғир бўлиб, ташқаридан кириб келадиган китобларга талаб кучайди.

4) Чор Россиясининг Марказий Осиёни босиб олиши ва арзон қоғознинг кириб келиши маҳаллий қоғоз ишлаб чиқаришга салбий таъсир қилди. Китоб баъдий безаклари соддалашиб чарм муқовалар ўрнига фақат форзац қисми чармдан тайёрланиб асоси калин қоғоз, сирти мойбўёқда бўялиб локланган картон муқова, юқори сифатли ипак, ярим ипак қоғозлар ўрнини пахта маҳсулотидан тайёрланган қоғозлар эгаллади. XV асрда қоғозлар етти маротабагача грунтлаб ишлов берилган, беазагида олтин суви ишлатилган бўлса, энди уч маротаба грунт қилинган, олтин суви ўрнига бронза куқунидан тайёрланган бўёқ ишлатилди.

5) XIX асрда китобат санъатида бадий безак сифатида тасвир ишлаш мавзулари олдинги асрлардагидек ихтиёрий бўлмай шарият томонидан белгиланган қолипга тушиб қолди. Тасвирларда кўп инсон комати иштирокидаги композициялар ўрнига содда композиция тузилишига эга тасвирлар ишланганини кузатиш мумкин. Инсон, жонивор тасвирлари уламолар белгиланган қоғозда асосида ишлана бошланди. Тасвирда мусаввир

дунёкараши, маҳорати эмас балки жамиятдаги умум қанонлашган талабларга жавоб беришига қараб баҳоланди. Қўлёзма китобларда мусаввир меҳнатига эътибор сусайгани сабаб бу давр мусаввирларидан оз қисмининг номи бизга маълум.

XIX аср сарой мусаввири замонасининг билмдони ёзувчи, астраномия, тиббиёт, математика меъморчилик, мусиқа билан шуғулланган илғор фикрли Аҳмад Маҳсум Дониш (1827–1897) ҳақида маълумотлар бизга етиб келган. У “Наводур ул воқеа” китобида шундай ёзади “Агар сиз бирор санъат ёки ҳунар билан шуғулланмоқчи бўлсангиз, мақсад халққа фойда келтириш бўлмоғи лозим. “Халқ бахти бу фан ва зиёликда”. Аҳмад Дониш ўз фарзандларига қолдирган васиятида – “Рассом ва хаттот меҳнати маданият тараққиёти учун жуда зарур, халқ санъат объекти бўлиши билан бирга унинг ҳақами ҳамдир, айтиш керакки ҳар бир маҳоратли уста ўз соҳасида юқори даражага кўтарилган бўлса, уни халқига тақдим қилмагунча хотиржам бўлмаслиги керак”, деган ажойиб маърифатпарвар фикрларни ёзади.

Шу даврларда ижод қилган яна бир неча мусаввирлар номи бизга етиб келган. Улардан Бухоро амири Музаффарнинг ўғли, Бухоро тахти давоғари Абдул Аҳадга рақиб сифатида умрининг кўп қисмини яримасир ҳолатида китоб ўқиш, нусха олиш, диний мавзудаги китобларни безатиш билан шуғулланиб ўтказган Мир Муҳаммад Сиддиқ, 1824 йили А.Навоийнинг Қўқонда кўчирилган “Хамса” асарига тасвир ишлаган Муҳаммад Амин Касоний, 1918 йилдаги “Лайли ва Мажнун” китобини безаган ҳожи Носир Муҳаммад Шоқирбой номларини айтиш мумкин.

XVIII–XIX асрларда маданий маърифатдан ўз сиёсий тахтини ушлаб қолишни устун қўйган ҳукмдорлар даврида китоблар сон ва сифат жиҳатдан бой бўлган Бухоро, Қўқон китобхоналарида назоратнинг сустиги сабаб тикланмас зарар етди. Амир Хайдар (1800–1826) даврида кўплаб нодир китоблар йўқолди. 1842 йили Қўқонни эгаллаган амир Насрулло (1826–1860) кўплаб нодир китобларни қилич билан чопиб бурдалади. Чор Россиясининг босқини натижасида хонлик, амирлик кутубхоналари ва шахсий коллекциялардаги ноёб китоблар талон тарож қилиниб юртимиздан олиб кетилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Темурийлар даврида мамлакатда китобат санъати юқори даражага кўтарилиб XVIII–XIX

асрларда тушкунликка тушишида мамлакатни бошқарган хон ва амирларнинг нотўғри сиёсати сабаб бўлди.

Европа давлатларида қоғоз ишлаб чиқариш фабрикаларининг қурилиши, Германияда И.Гутенбергнинг китоб босиш механик прессининг яратилиши, такомиллаштирилиши босмахоналарда китоб босиш ишининг саноат даражасига кўтарилиши Ғарб давлатларининг барча соҳада тараққий топишига сабаб бўлди. Афсуски, Марказий Осиё давлатлари дунёдан ажралиб қолганлиги, ҳукмдорларнинг узокни кўра олмаслик, ўз халқининг маърифат ва маданиятига эътиборсизлиги мамлакатни дунё тараққиётидан ортда қолиши, мустамлака мамлакатга айланишига сабаб бўлди.

Мавзунинг ўқув мақсади

“Китобат санъати” фанига киришдан олдин фаннинг назарий қисми билан танишиб китоб нима, инсон ўз тараққиётида маълумотларни битиш саклашда фойдаланган ашёлар, Хитойда қоғознинг ихтироси, Самарқанд қоғози тарихи, Хоразм Маъмун академияси, теурийлар даврида илм-фан тараққиёти, Самарқанд, Ҳирот кутубхоналарида кенг қўламда қўлёзма китоблари тайёрлашнинг авж олиши, уларда фаолият юритган хаттот, мусаввирлар кўчирган китоблар, XVIII–XIX асрларда китобат санъатининг инкирозга кетиш сабаблари, Аҳмад Донишнинг “Халқ бахти бу фан ва зиёликда”, деган маърифатпарвар фикрлари ҳақидаги маълумотлар билан талабани таништириш.

Мавзу бўйича саволлар

1. Инсон тайёрлаган биринчи китоблар ва ашёлари ҳақида нима биласиз?
2. Самарқандда қоғоз тайёрлаш қачондан бошланган?
3. Амир Темур империяси даврида санъат тараққиётига сабаб бўлган омиллар нимада деб биласиз?
4. Мирзо Улуғбек даврида қайси соҳа ривожланди?
5. Бойсунқур Мирзонинг амалга оширган иши нимадан иборат эди?
6. Қоғоз Европага қайси сабабларга биноан тарқалди?
7. Камолиддин Бехзодга кимлар раҳнамолик қилишди?

8. Қандай сабабларга кўра машҳур Самарқанд қоғози касод бўлди?

9. Китоб тайёрлашни инкирозга олиб келган сабаблар ҳақида нима биласиз?

10. Аҳмад Дониш расом ва хаттот меҳнати ҳақида қандай фикр билдирган?

Топшириқлар

1. Илм-фан, санъат тараққиётига ҳисса қўшган илм-фан, санъатга аҳлига раҳнамолик қилган темурийлар ҳақида маълумотлар тўплаш.

2. Мирзо Улугбекнинг Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият тараққиёти учун олиб борган ишлари ҳақида маълумотлар тўплаш.

3. Мамлакатимизда китобат санъатининг инкирози сабабларини ўрганиш.

4. Самарқанд қоғозини тиклаш бўйича бугунги кунда олиб борилаётган ишлар ҳақида маълумотлар тўплаш.

5. К.Бехзод тасвир ишлаган қўлёзма китоблар ҳақида маълумотлар тўплаш.

6. Тарихда юртимиздаги қайси шаҳарларда қоғоз тайёрланганлиги ҳақида маълумотлар тўплаш.

1.3. Қўлёзма китобларни тайёрлаш босқичлари

Китоб тайёрлаш – Ўрта ва Яқин Шарқ ислом тасарруфидаги давлатларда бир хил усулда амалга оширилган қоғозрез, хаттот, лаввоҳ, музаҳҳиб, мусаввир, саҳҳоф (муковасоз) ва бошқалардан иборат хунарманд ва санъат аҳли томонидан бажарилган. Битилган матнни лаввоҳ ҳошия қоғозга елимлаган. Устидан жадвалкаш айни ёпиштирилган жойдан турли рангларда чизиклар тортиб, хат қисмини жадвалга олган.

Лаввоҳ олтин ёки кумуш сувида сарлавҳа (унвон) ёзган. Наққош китобнинг “зарварақ”, “унвон”, “шамс”, “лавҳа”, сарлавҳа”, “хотима” варақларини нақшлар билан безаган. Мусаввир тасвир ишлаши учун тоза бутун варақ ёки матн орасида бўш жой қолдирилган. Мусаввир мўйқалам билан сурат қораламасини чизиб ёки шаффоф қоғоз орқали ўтказиб тасвирларни турли

рангларда бўягач сиёҳқалам чизиқлари билан ўз ишини якунлаган. Китоб таркибига чизиладиган суратлар мавзуси асосан буюртмачи томонидан белгиланган. Қўлёзма китобдан хушбўй хид анкиб туриши учун коғоз тайёрлашда гул мойи, сиёҳига анбар қўшилган. Қўлёзманинг якуний кўриниши муковасознинг меҳнати билан якунланган. Муковасоз қўлёзмани картон ёки чармдан тайёрланган ”муковага бириктирган.

Қоғозни тайёрлаш

Китоб учун биринчи навбатда сифатли ишлов берилган қоғоз керак бўлади. Қоғоз устида сиёҳ тарқалмаслиги, ҳарфлар теккис ёзилиши, саҳифа жадвалини чизишда рангли ва олтин чизиқларга жило бериш, нақш шакллари доғсиз бўялиши учун коғознинг ҳар икки томони охорланган, бугунги кун ибораси билан айтганда ғрунтланган.

Қоғозни охорлаш

Крахмал билан охорлаш. Ғрунч крахмални сув билан аралаштириб қуюқ ҳолга келирилган, сўнг сув қўшиб суюлтирилгач оловда қайнатилган. Совитилгандан кейин суюқлик доқа матосидан ўтказилиб йирик бўлақлардан тозалангач текис сатҳга ёткизилган коғоз сиртига юмшоқ мато билан суртилган. Бу жараёнда коғоз ўрнадан силжимаслиги керак бўлади. Намланган бошқа юмшоқ мато ёрдамида ортиқча крахмал суюқлиги артиб олиш билан бирга қоғоз ғижимлари текисланган ва соя жойда қуритилган. Охорланган қоғоз сиртидаги крахмалнинг ёрилиб сифати бузилишини олдини олиш ва ёзиш тасвир ишлашга сифатли тайёрлаш учун сирти силликланган. Қоғоз юзасини силиқлашда денгиз чиғаноғи, шиша шар, ёки силлик тошдан фойдаланилган.

Қўлёзма китобга бетакрорлик бериш учун турли рангли коғозлардан ҳам ишлатилган. Бунинг учун коғозни текис сатҳга ёткизиб юзасига шафрон, хна, ёки мис зангидан тайёрланган рангли суюқликни мўйқалам, юмшоқ мато билан коғоз сиртига суртишган.

Қоғозни сарик рангга бўяшда шафрон, қўк рангга бўяшда индигонинг сувли эритмасидан фойдаланилган.²

² А. Ю. Казиев Художественное оформление Азербайжанской рукописной книги XIII–XVII веков Москва: Книга. 1977. 288 с.

Хаттотлик ва унинг ашёлари

Китоб тайёрлашда хаттот меҳнати бош ўринда туради. Хаттотлик касби эгасининг мукаммал саводли, бадий дидли, сабр бардошли, ўз ишига масъулиятли, ижодкор киши бўлишини талаб қилади.

Озарбайжонлик машхур хаттот Мир Али Харавий ибораси билан айтганда, хаттотлик билан шуғулланувчи киши беш ҳислат: - *“қобилият, билим, мустаҳкам қўл, сабр-тоқат, сифатли ёзув ашёлари”*га эга бўлиши керак.

Хаттотнинг иш қуроллари

Хаттот матни қоғозда тўғри чизиқ бўйлаб ёзишда аввал махсус калин қоғоз – мистар устига ёзув йўлаклари ўлчамида ип тортиб тиккан. Матн ёзиладиган қоғозни унинг устига қўйиб бармоқлар билан босиб ип изини қоғозга тушириб олган. Сўнг ип излари бўйлаб хаттот матни ёзишни бошлаган.

Сиёҳ

Сиёҳ: хат ёзиш учун ишлатиладиган қошлаш хусусиятига эга бўёвчи рангли суюқлик, бўлиб ҳар бир хаттот уни ўз ёзиш услубига мослаб тайёрлаган

Сиёҳга қўйилган талаблар – ранги ва суюқлиги бир ҳилда бўлиши, қоғозга яхши ёпишиши, доғсиз кўриниши, ёзувлари ёруғлик таъсирида оқармаслиги, қоғозга сингиши, суркалмаслиги, ёзув чегарасининг аниқ бўлиши, ҳидининг ўткир бўлмаслиги.

Таркиби: қорақурум, сиёҳ ёнғоғи, боғловчи.

Тайёрлаш усули - Силлиқ, ясси тош сиртида қорақурум оз миқдорда сув билан қориштириб бир ҳил ҳолатга келгунча асоси ясси кичик силлиқ тош воситасида узоқ вақт эзгилаш орасида сувда эритилган дарахт елими ва сиёҳ ёнғогидан қўшиб бир ҳил кўринишга келгунча айланма ҳаракатда эзгиланади. Тайёр сиёҳ суви буғланиб ҳамир ҳолатига келгач кичик гиштчалар кўринишида бўлиниб қуритилган. Ёзиш вақтида гиштчалардан бири сувли идишга солиниб керакли суюқликка келгунча ивитиш иш жараёнига тайёрланган.

Хаттотлар сиёҳдаги ёқимсиз ҳидни йўқотиш, хушҳид таратиш мақсадида таркибига гул суви қўшиб ишлатишган. Хаттот Мир-Али Табризий қуюклашган сиёҳни асл ҳолига келтириш учун гул суви, дарё сувининг кўпиги ва гуммиарабик аралашмасини сиёҳга оз-оздан мақул ҳолга келгунча томизишни тавсия қилади.

Қамишқалам – хаттот ёзув қуроли. Шарқ давлатларида қамиш ўсимлигининг пишиб қотган, ранги сарғимтир қизғиш, жигарранг, ички қисми оқ рангли ўртача қаттиқликдаги танасидан тайёрлашган. Амударё қирғокларида ўсадиган қамиш танасидан бир қарич узунлигида кесиб олинади. Қамиш, айланасини ип билан ўлчаб бир учига қўйилади, шу ўлчамдан бошлаб учига қараб ўткир пичок билан қамиш айланасининг учдан икки қисми кесиб ташланади. Сўнг қамиш қаламининг учи узунасига ёрилади. Қалам учи узунлигига нисбатан бурчак қилиб кесилади. Хаттот ҳар бир хат турига мос равишда учи турли кенгликдаги қамишқаламни ўзи тайёрлаган.

3-расм. *Хаттот иш қуроллари*: мистар, қамиш қаламлар, йўлда олиб юришга мўлжалланган қаламдон ва сиёхдон

Асосий хат турлари:

Кўфий – VII асрдан араб ёзувининг энг қадимийси ва машхури. X асргачан асосий хат сифатида қўлланилди. Бурчакли нукталарсиз ёзиладиган бу хат ўрнини аста секин насх ва сулс ёзувлари эгаллади.

Сулс - маъноси учдан бир хисса демакдир. Бу ёзув тури кўпроқ таълимда ишлатилган.

Тавқеъ - маъноси -подшо фармони, муҳри, имзоси.

Подшо фармонлари шу ёзувда битилган.

Риқоъ –оддий хатларни тез ёзиш учун қўлланилган. Шунинг учун бу хат тури бугунги кунда ҳам араб мамлакатларида кўп ишлатилади.

Райҳоний - чиройли ёзув услуби бўлиб саҳифалар безаги ва дуо китобларини тузишда ишлатилган.

Насх – маъноси–бекор қилиш, йўққа чиқариш. Ёзувдаги эгри чизикли ҳарфли ёзувларни сиқиб чиқариб X асрда кенг тарқалди. Тавсир ва ҳадис китобларини кўчиришда кенг фойдаланилган.

Таълиқ – маъноси – осилиб турувчи, илинган. Шахсий ёзишма, хужжатларда фойдаланилган.

Настаълиқ – бу ёзув белгилари насх ва таълиқ ёзувларидан олинган бўлиб китобларни кўчиришда фойдаланилган.

1.4. Қўлёзмада наққошлик санъати

XV–XVI асрлар меморчилиги ва китобот санъатида юқори чўққига кўтарилди. Буюк шоир Алишер Навоийнинг асрларига ишланган мўъжаз расмлар ва рангоранг нафис нақшлар Шарқ китобот санъатининг энг гўзал намуналаридир. Қўлёзма китобларининг мукова, зарварақ, сарварақ, унвон, лавҳа, матн боши, якуни, ёзувлар орасини безашда нақшдан мохирлик билан фойдаланилди. Нақш безаклари китоб кадрина ошириш, ноёблик хусусиятини бериш билан бирга уни санъат асарининг юксак наъмунасига айлантириб китобхон маънавиятини бойитиш, эстетик тарбиялашда хизмат қилди. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Амир Темурнинг тарихчиси Шарафиддин Али Яздий томонидан ёзилган машхур “Зафарнома” қўлёзма китобининг икки varaғига ишланган нақшинкор безак-

ларда юкори бадий дид, махоратли ижрони кузатишимиз мумкин. Қўлёзма китоблардаги нақшлар тузилиши жиҳатдан асан икки турга ислимий ва гирих нақшларига бўлинади.

4-расм. Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” китобининг қўшварақ безаги

5-расм. Китоб варагининг нақшинкор безаги

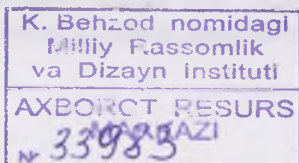
Китоб безагидаги ислимий нақшлар таҳлил қилинса, унинг таркибида бир неча турини кўриш мумкин.

1. Тасма кўринишидаги фриз нақшлари ўзининг композиция тузилиш жиҳатидан истаганча чексиз давом этиши мумкин бўлган нақшлардир.

2. Маълум бир шаклни безаш, тўлдириш учун айнан шу шаклга мослаб чизилган ёки ёзувлар ораларини тўлдириш учун эркин ишланган нақшлар.

3. Унвон вараги нақшлари. Варақнинг тепа қисмига учбурчак шаклида жойлашган нақшлар.

4. Занжир безаги – бир неча арқоннинг тўқилишини эслатадиган безак. Нақш композицияси таркибида, олтин, кумуш суви суртилган ҳошиясимон тўртбурчак, доира шаклларидаги тор йўлақларни безашда қўлланилган.

1.5. Китоб безашда рангларнинг қўлланиши

Қўлёзма китоблариға сурат чизиш ривожланиш босқичлари
VII–VIII аср Сурия, XI–XII аср Боғдод, Жозира араб мактабларида китобларға ишланган тасвирларда ранг турларининг чегараланганлигини кўриш мумкин. Масалан: ”Александр макоми” миниатюраси “Абу Зайд ва унинг хотини кози ҳузурида” сурати, шунингдек, Боғдод мактабининг йирик вакили мусаввир Абу Яхё асарларида рангларға оқ аралашиси билан ранг ёркинлиги, ранг турларнинг қайталиниши бу даврлар санъатиға хос кўринишдир. Китобларға ишланган тасвирларда ранглардан кенг фойдаланиш XVI–XVII асрларда ишланган суратларда кузатсак, мусаввирлар фойдаланган ранг турларининг кенгайиб боришини кўришимиз мумкин.

Китобот санъатидаги нақш безакларини таҳлил қилинганда асосан икки Тупроқ - (*охра*) ва кўкраңг (*ультрамарин*) дан устувор фойдаланилганини кўрамиз. Китоб саҳифаларини безашда наққошлар *қизил, сариқ, зангори, яшил, оқ, қора, жигарранг* ва бошқа ранглар тўлдирувчи сифатида фойдаланишган.

Қизил - нақш таркибидаги гул, ғунча, турунж ва бошқа кичик шакллар асосини бўяш, хошия чизиклари;

Оқ - гул, ғунча геометрик ва йирик шаклларни ўраб чиқиш, хошия чизиклари;

Зангори ва яшил – ислимий нақшдаги новда, барг, нақш таркибидаги геометрик шакллар асос қисми, хошия чизиклари;

Сариқ – гул, ғунча, хошия чизиклари;

Ҳаворанг – нақш таркибидаги булут, гул, ғунча, хошия чизиклари;

Қора – геометрик шакллар асос қисми, сиёҳқалам, занжир, хошия чизиклари;

Жигарранг - геометрик шаклларни бўяш ва хошия чизикларида ишлатилган.

Нақш безакларида шакллар бир ранг билан бўялиб сиёҳқалам чизиклари бошқа рангда бажарилган.

Қўлёзма китоблар таркибидаги суратларда ранглардан фойдаланиш турли асрларда бир-биридан фарқланишини кузатиш мумкин. VIII асрга тегишли Сурия араб китобларидаги тасвирлар ёки XIII аср Боғдод мактабининг йирик вакили мусаввир Яхё ибн

Маҳмуд ал Васитий мўйқаламига мансуб асарларда муаллиф ихтиёрида ранг турларининг чегараланганлигини қора, қизил, яшил, хаворанг, сариқ ранглардан иборат эканлигини кўриш мумкин. XV–XVI асрларда ижод Хирот, Табриз, Бухоро, Исфохон мусаввирлари беаган китоблар тасвирларида ранг турлари анча кўп бўлиб уларни ўзаро аралаштириш орқали ихтиёрларидаги ранглар сонини ошириб тасвирларда маҳорат билан фойдаландилар.

1.6. Хат ва тасвирлар учун олтин бўёқ тайёрлаш

Қўлзма китоблар варақларининг хошия чизиқлари, нақш безаклари ва суратлар таркибида соф олтиндан тайёрланган бўёқнинг ранг кўриниши асрлар давомида ўз жозибасини сақлаб келмоқда. Қаттиқ тош кўринишидаги олтин металлдан қандай қилиб сувли бўёқ тайёрланганлиги ҳақида қуйида танишиб чиқамиз.

Мумтоз устанинг олтин бўёгини тайёрлаш усули ҳақида хаттот Мир Али Харавий ўзининг “Медад ул-хутут” (Ўзув услублари) китобида шундай таърифлаган. “Уста бир мисқол олтиндан юқори сифатли юз варақ тайёрлагандан жами юз варақни олади; кейин кўзга ёқимли сариқ тусли ёғсиз балик елимини эритади. Кейин қўллар ва чинни коса иссиқ сувда ювилиб олтиннинг қорайишига сабаб бўладиган ёғдан тозаланади. Эриган елимнинг бир неча томчисини косага томизиб бармоқ билан туби ва деворларига суртади. Елимли бармоқ олтин варағига текизиб бир донадан коса ичига олиб ўтилгач идиш деворларига икки бармоқ билан ишқаланади. Бу жараёнда олтин варақларининг яхши майдаланиши учун коса ичига йирик бўлакчи ош тузи солинади. Агар қоришма ёпишқоқ ҳолатига келса бир неча томчи илиқ сув томизиб, олтин варақлари бутунлай майдалангунча ишқалаш давом этирилади. Кейин идишга филтрланган сув қуйиб идиш деворларига ёпишган олтин қолдиқлари ювилади. Косадаги олтинли сув юпка, тоза мато орқали бошқа идишга ўтказилади. Олтин зарачалари идиш тубига чўкинди ҳосил қилгунга қадар усти ёпилган идишга бир соат давомида тегилмайди. Кейин идишдаги сув тўкилигач, олтин бўёқни мўйқалам билан

камишқаламга олиб ўтказиб истаганча ёзиш мумкин. Хат қуригач агат тоши билан жилоланади”.

6-расм. Иссиқ-совуқ ва олтин ранглар уйғунлигида ишланган сурат. Саъдийнинг “Бўстон”ига ишланган “Султон Ҳусайн базми” К. Бехзод асари

Кумушдан бӯёқ тайёрлаш ҳам шу усулда амалга оширилади. Мир Али Харавий олтин бӯёқ тайёрлашда гуммиарабик эритмасидан ҳам фойдаланиш мумкинлигини айтади. Кумуш ва олтин эритмалари чангдан химояланган бўлиши керак. Металл бӯёқларда ёзиш тугагандан сўнг, суви тўкиб ташланиб идиш олов устида ушлаб қуритилган. Шуни айтиш керакки идишдаги олтин зарачаларини тўла қуришига катта эътибор берилган, бўлмаса нам ҳолда қолган металл зарачаларининг ранги тўклашиши мумкин.

Олтинда ёзиш зарурати бўлганда юқорида келтирилгандай эриган балик елимини қўшиб яна қайта тайёрланган.³

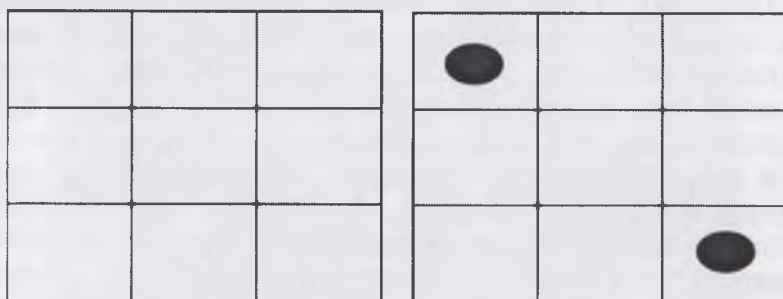
1.7. Қўлёзма тасвирларини ишлашда қўлланилган усуллар

Табиатдаги ва инсон қўли билан яратилган меъморий иншоотлар, амалий ва тасвирий санъатдаги гўзал асарларнинг баъзи намуналари диққатимизни тортади, кўзимизга ёқимли кўринади, баъзилари эса аксинча, эътиборимизни жалб қилмайди, уларни тез унутамиз. Нима учун шундай? Бунга сабаб тасвирдаги шакллар ўзаро нисбатларининг гармониясидир. Тасвирий санъатда турли шаклларнинг ўзаро ўлчамларини кўзга ёқимли, чиройли нисбатларини топиш, ўзаро боғлаш муҳим бўлиб, бу асарнинг бадиийлик даражасини белгилайдиган асосий шартлардан бири. Шунинг учун Шарқ ва Европада меъморлар, амалий санъат усталари, рассомлар ўз асарларида гармонияга эришиш усулларини топиш учун доимий изланишда бўлганлар. Бу изланишлар натижасида Европа Уйғониш даври рассомлари Леонардо Да Винчи ибораси билан айтганда, “золотое сечение” қонуниятини яратдилар. Лекин бу усул жуда чалкаш бўлиб, уни қўллаш махсус, узок тайёргарликни талаб қилади.

Шарқда ҳам шундай изланишлар бўлганми? Мусаввирлар ўз асарларини яратишда аниқ фанлардан фойдаланишганми? Нима учун баъзи миниатюра асарлари бизни ўзига жалб қилади? каби саволлар барчада туғилиш табиий.

³ А. Ю. Казиев. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва: Книга. 1977. 315 с.

Шарқ тасвирий санъати бўлмиш китоб миниатюраси асарларидаги ўзига хос мураккаб композиция тузилиши, ундаги шакллар ва ранглар гармонияси билан танишган Европа rassomлари ўз вақтида ҳайратга тушишган, ҳатто баъзилари шарқ миниатюрасидан илҳомланиб ўз асарларини ишлашган. Бу асарлар композицияси бирор бир коидалар асосида қурилганми ёки улар кўз чамаси асосида ташкил қилинганми? деган савол шу кунгача ҳар бир ижодкорни қизиқтириб келган. Шарқ миниатюра санъатида қоғоз сатҳида композиция қуриш учун қўлланган усулга эътибор берсак, у содда ва қулайдир. Бунда тасвир чизиладиган сатҳ вертикал бўйича тенг уч қисмга, горизонтал ўлчами ҳам тенг уч қисмга бўлиниб, тўққизта шакл ҳосил қилинади. Бу тўққизта шакл бизга композиция марказини аниқлашда, асарнинг горизонтал, диогонал бўйича чап ва ўнг қисмларида тасвирларни уйғун жойлаштиришда жуда катта қулайлик туғдиради.

Мисол учун, биринчи квадратда маълум бир шаклдаги тасвир бўлса, тўққизинчи квадратда ҳам унга мос шаклнинг жойлашуви симметрик композиция тузишда, асарнинг чап ва ўнг қисмида диогонал бўйича шакл ўлчами, оғирлигини мутаносиб жойлашувини беради. Худди шундай горизонтал ва вертикал йўналишда шакл оғирлигини тенг жойлаштиришда, симметрия ҳосил қилишда ва рангларни бутун композиция бўйича жойлаштиришда қулайлик туғдиради.

А. Навоийнинг ”Ҳамса” дostonлари мавзусига бағишлаб Бухоро, Ҳирот мусаввирлари ишлаган суратларнинг композицион тузилишини таҳлил қилганимизда, муаллифлар бу асарларни тўққиз квадрат усули асосида бажарганлигини қўриш мумкин.

Мисол учун, “Садди Искандарий” достонига бағишлаб чизилган “Шохлик тожини гадоликка алмаштирган шох Искандар хузурида” асарини таҳлил қилиб кўрайлик.

Достон бош қаҳрамони сифатида Искандар асарнинг марказий қисмида унинг боши бутун асарнинг марказий нуқтасида жойлашган. Шох қомати марказдаги шаклда, пастки чап ва ўнг қисмларда учтадан инсон қоматлари жойлашиб, ҳар икки томонда инсон қоматлари сони, шакллар оғирлиги тенг келади.

Мусаввир 1- ва 2-вертикал чизиклардан шох ўтирган гилам ва пастдаги мрамор ховуз ўлчамларини белгилашда фойдаланган. Шу етакчи чизиклар шох ортида жойлашган чап ва ўнг деразаларнинг ўқ чизиғи ва диагонал жойлашган нақшли безакларнинг марказидан ўтади.

Горизонтал биринчи ва иккинчи етакчи чизиклардан ҳам муаллиф унумли фойдаланганлигига ҳайратланмасдан илож йўқ. Шох танасининг пастки оёқлари, гадо ва хизматкорлар қўлини биринчи чизик бўйлаб жойлаштирган мусаввир асарга яширин фалсафий маъно бериб, шох Искандар мавқеининг қанчалик юқори эканлигини кўрсатмоқда.

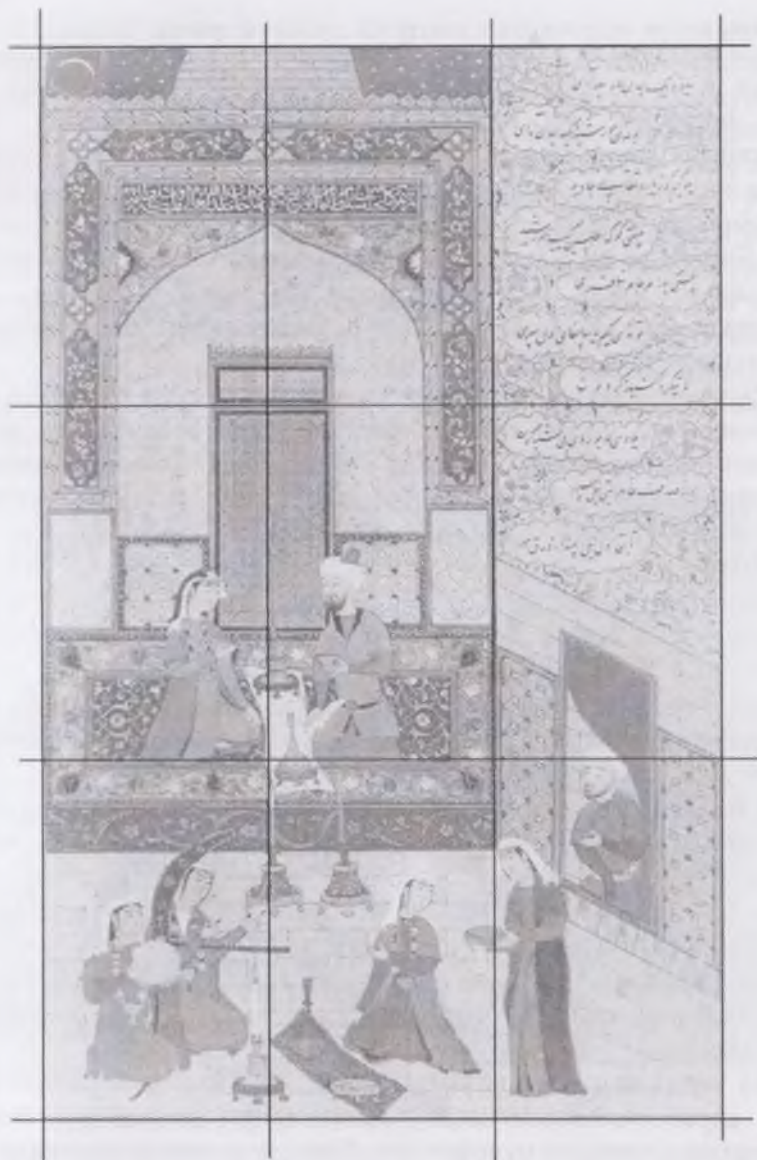
Иккинчи вертикал чизик горизонтал жойлашган нақшли безак марказларидан ўтиши ҳам тасодиф эмаслиги аниқ. “Шохлик тожини гадоликка алмаштирган шох Искандар хузурида” асари композициясини қуришда мусаввир тўққиз шакл усулидан фойдаланиб, симметрияга асосланган, турли шакл ўлчамларининг гармонияси ва яширин фалсафий маъно беришга эришган.

Сатҳни икки вертикал ва горизонтал чизиклар билан бўлиш ва улардан китоб ички суратларини мустаҳкам конструкция асосида жойлаштиришда унумли фойдаланиш бу тасодифми ёки мусаввирнинг аниқ мақсад асосида изланишлари натижасими? Бу саволга ишонч билан жавоб бериш учун Бухоро мактаби мусаввирлари қаламига мансуб А. Навоийнинг “Хамса” асаридаги “Сабъаи сайёр” достонига бағишлаб ишланган асарларни таҳлил қилиб кўрамиз.

“Баҳром мовий қасрда” номли миниатюрада қаср биноси хошия ва иккинчи вертикал чизиклар орасида жойлашиб, тасвир сатҳининг учдан икки қисмини эгаллайди. Мусаввир биринчи вертикал чизикдан бинонинг марказий ўқ чизиғи сифатида фойдаланиб, уни тенг икки қисмга ажратган.

7-расм. “Шохлик тожини гадоликка алмаштирган шох Искандар хузурида”. “Садди Искандарий” достониға бағишлаб чизилган.

8-расм. “Сабъаи сайёр” Баҳром мовий қасрда

Бош қахрамонлар Баҳром ва қаср маликаси асар марказида тасвирланиб, улар ўқ чизиқнинг икки томонида жойлаштирилиши

оркали ораларида кўринмас тўсиқ борлигига ишора қилинади. Чунки дostonда Баҳромнинг кўнгли факат Дилоромда бўлиб, бу қаср маликаси уни овутиш мақсадида олиб келинган эди. Горизонтал чизикларнинг биринчиси марказдаги эшик ва унинг устки тепа қисмини ажратиб турган чизикқа ҳамда қасрнинг икки ён томонидаги нақш безаклари марказига мос келса, пастки чизик шоҳ Баҳром ва қаср маликаси қоматларининг оёқ қисми ва гилам чегарасидан ўтади. Шу чизик ҳикоя айтувчи йўловчининг бош қисмидан ўтиши шоҳ ва малика мавқеининг баландлигини кўрсатишда рамзий равишда хизмат қилмоқда.

“Баҳром яшил қасрда” номли китоб суратида ҳам шундай мусаввирнинг тўққиз шаклни берувчи икки вертикал ва икки горизонтал чизиклар асосида миниатюра композициясини тузишда фойдаланганлигини кўрамыз. Бу асар олдинги асарнинг кўзгудаги акси сифатида ишланган.

Шу мавзуга бағишлаб ишланган бошқа асарларни ҳам таҳлил қилиб кўриш натижасида мумтоз мусаввирлар миниатюра асарларини ишлашда, сатҳни тўққиз қисмга бўлиб, етакчи чизиклардан унумли фойдаланганликлари, симметрия қонунларини яхши билган ҳолда шакллар ўлчами, ўзаро нисбатини аниқлашда чамалаб эмас, балки аниқ ҳисобли ўлчамларга таяниб, илмий ёндашув асосида олиб борганликларини кўриш мумкин.

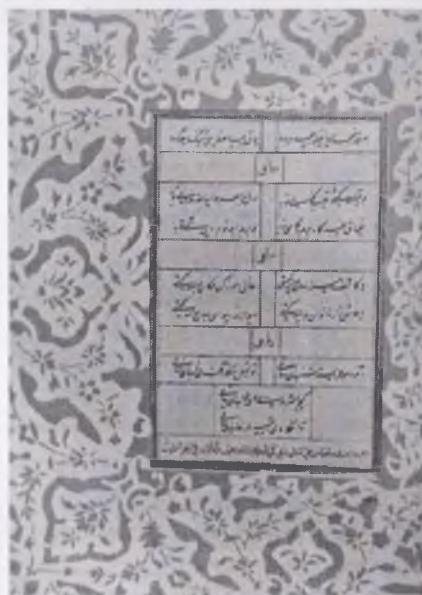
Текисликни тўққиз қисмга бўлиб, шаклларнинг энг маъкул жойлашувини аниқлаш усулини Бухоро миниатюра мактаби мусаввирлари бир неча аср олдин қўллаган бўлсалар, бугунги кунда рақамли фотоаппарат ишлаб чиқарувчи жаҳондаги йирик компаниялар ва компьютернинг график дастурларида, жумладан, Adobe Photoshop дастурида, хориж кино индустриясида, экранда инсон тасвирларини чиройли, таъсирчан жойлаштиришда фойдаланилмоқда.

Бу содда ва самарали усулдан талабалар фан вазифалари бўйича китоб иллюстрациялари хомакиларини ишлаш жараёнида қўллашлари мақсадга мувофиқ ҳисобланади ва тавсия қилинади.

Кўлёзма варагининг ҳошия қисмини безаишда андаза усули

Кўлёзма китоб таркибида бир неча варақлар ҳошия қисмида такрорланувчи безакларни кўриш мумкин. Улар қайси усулда ҳосил қилинган? деган саволга синчиковлик билан кузатиш

орқали жавоб топиш мумкин. Кузатиш натижасида мусаввир ёки наққош ўз меҳнатини осонлаштириш, вақтни тежаш мақсадида андаза (трафарет) усулидан фойдаланганлигини кўриш мумкин. Бу усулга эришиш учун безак тасвирлари алоҳида қоғоз сатҳида чизиб олинади. Сўнг тасвир чизилган қоғоз картон ёки текис тахта устига қўйиб тасвир шакллари қалам чизиклари бўйлаб ўткир учли пичоқ ёрдамида бирин-кетин кесиб олинади. Тасвири кесиб олинган шакллар, ўйиб олинган тешиклардан иборат қоғоз сиртига бир ёки икки маротаба ўсимлик мойи суртилади ва текис сатҳда ётиқ ҳолда соя жойда қуритилади. Мой суртишдан мақсад: бўёқ таъсирида қоғознинг оз ивиши ва узок хизмат қилишини таъминлаш. Ушбу андаза ҳошия қисми рангланган китоб варағи устига қўйилади.

9-расм. Андаза ёрдамида безатилган китоб варақлари

Андаза қоғози безак тешиклари орқали китоб варагининг рангли ҳошия қисми кўриниб туради. Уларга ранг бериш учун қаттиқ мўйқаламнинг учи тайёрланган рангли бўёққа ботириб, 15 см атрофидаги масофадан эҳтиёткорлик билан сачратиб сепи-

лади. Бўёкни сепиш учун ўнг қўлнинг кўрсаткич бармоги билан мўйқалам тукларини тепага тортиб қўйиб юборилади. Тепага эгилган қаттиқ туклар қўйиб юборилганда ўз холига тез қайтиш баробарида сиртдаги бўёк сачраб отилиб чиқади ва тўғридаги қоғоз сатҳга урилиб бетартиб кичик рангли доғлар ҳосил қилади. Бир неча маротаба сепилган бўёқлар андаза тешиқлари орқали остки варақ ҳошиясини қоплайди. Бўёқ қуригач андаза аста-секинлик билан кўтариб олинади. Натижада китоб варағи ҳошиясида сачратиб сепиш орқали бўялган безаклар кўринади. Бир андаза ёрдамида қиска вақт ичида китоб варағида исталган ранглар билан такрорланувчи бир неча безакларни ҳосил қилиш мумкин. Кейинги жараён безакли тасвир ва фон чегараси сиёҳқалам чизикларини чизиш орқали яқунланади.

1.8. Қўлёзма китобларга чизилган суратларнинг бугунги кундаги аҳамияти

Мусаввир чизган суратлар китобни бадиий безаш билан бирга бизга ўша давр тўғрисида турли маълумотларни беради. Бугунги кунда Камолиддин Бехзод, Қосим Али ва бошқа мусаввирлар чизган асарлар орқали Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Камолиддин Бехзод, Шайбонийхон, Бобур каби бошқа кўплаб тарихий шахсларнинг ҳаққоний тасвирларидан хабардормиз.

Тасвирда олтин, қумуш бўёқлари ва ишлатилган турли ранглар орқали рангшунослик тарихи, табиий рангларнинг узоқ сақланиши ҳақидаги билимларимиз ортади.

Китоб суратлари орқали биз ўша аср табиати, бинолари, турли табақа ва касбдаги инсон либоси, ҳарбийлар қурола-аслаҳалари, тиббиёт, фалакшунос олимлари фойдаланган фан, зарбли, торли, пуфлаб чалинадиган мусиқа чолғу асбобларининг турлари, кўриниши каби муҳим энциклопедик маълумотларни олишимиз мумкин. Мисол учун, Камолиддин Бехзоднинг қурилиш майдонида багишлаб ишлаган асарини олсак. У бир қараганда содда кўринишдаги асар бўлиб, у орқали биз усталарнинг меҳнат жараёни, баланд бино қурилишида ишлатилган хавоза, белкурак, замбил, тош йўниш тешаси, сув меши каби буюмлар тасвирини кўраемиз. Иккинчи миниатюра асарида коинот сирларини ўрганувчи олимлар фойдаланган турли бурчакли чизгичлар, юлдузларни кузатиш-

га мослашган дурбин асбоблари, ўша даврдаги ер шари макети каби илм-фанга тегишли маълумотларни олишимиз мумкин. Бундай асосли маълумотлар бугунги кунда тасвирий санъат, театр, кино, балет санъатида ижод қилаётган рассом, драматург, режисёрлар учун тарихий мавзуларни ёритишда асосли ва ишонарли манбаа сифатида бекиёс ахамиятга эга. Шу билан бирга, тарихий кадрийатларимиз, чуқур маданиятимиздан хабардор бўлишда, ўзлимизни англашда, ёшларимиз тарбиясида муҳим ўрин тутаети.

10-расм. Миниатюралардан намуналар

1.9. Қўлёзма муқоваси

XIV асрга қадар Яқин Шарқ ва Европа давлатларида биринчи муқовалар ёғоч, металлдан кейинроқ жониворлар терисидан тайёрланган. XIV–XVI асрларда мусулмон давлатлари айниқса Эронда китоб муқовасини тайёрлашга катта эътибор берилиб у санъат даражасига кўтарилган. Тери (чарм): йирик шохли мол, кўй, эчкиларнинг ишлов берилган териси бўлиб пишиқ, эгилув-

чан, ишлов боришга мойиллиги билан китоб муковаси учун маъкул ашё сифатида узоқ йиллар давомида хизмат килди.

Теридан тайёрланган биринчи муқовалар безаксиз кўринишда бўлиб варақларни химоялаш вазифасини бажарган.

Муқова тайёрлаш усуллари.

Муқовасоз уста (сахҳоф) нинг вазифаси кўлёманинг барча варақларни бирлаштириб тикиб, уч томонидан ўраб турувчи теричарм “либос” ичига олиш бўлган. Сифатли ишлов берилган нуксонсиз, ранги чиройли теридан китоб ўлчамида бўлак кесиб олингач, безатиш усулларида бири танланган. Безакларининг кенг тарқалгани турлари; “шамс”, “медальеон”, “турунж” шакллари билан безатиш бўлган.

Кейинчалик чеккасида хошия чизиги, тўрт бурчагида учбурчак кўринишдаги шакллар қўшилиб муқова юзаси тўлик яқунланган композиция кўринишига эга бўлди. Муқовани безовчи бу шаклларни ботиқ ёки бўртма усулда туширишда сахҳоф турли: тери, ёғоч, темир, бронза металларида тайёрланган қолиплардан фойдаланган.

Теридан қолип тайёрлашда қотирилган қалин теридан безак шакли кесиб олингач, шакл ичини безовчи нақш чизилган ва махсус пулат ускана билан чизгилар ўйилиб чуқурлашган кўриниши ҳосил қилинган. Бундай тери қолипларни тайёрлашга кўп вақт талаб қилинмаслиги ва чарм устига босилганда муқова юзасини тирнамаслик жиҳатлари билан афзал ҳисобланган. Қолипдаги безак шаклини чарм юзасига аниқ тушиши учун чармни юмшатиш мақсадида ўсимлик елимининг эритмаси суртилган. Ўқувчи китобдан узоқ вақт фойдаланганида муқова сифатли кўринишини йўқотмаслиги безаклари, едирлмаслиги, учун сахҳоф уларни муқова чегарасидан ичкарироқда жойлаштирилган. Баъзида картонга ёпиштирилган чарм юзасига такроланувчи содда кичик шакл безакларни айланувчи валиклар ёрдамида туширишган.

Муқованинг безак шакллари тери сиртида чуқур аниқ из қолдириши, узоқ вақт хизмат қилиши учун ҳар бир шакл қолипи қаттиқ драхт тахтаси ёки металлдан тайёрланган. Сахҳоф бундай кичик қолипларни намланган тери юзасига навбат билан жойлаштириб бир неча кун исканжа(пресс) босими остида сақлаган.

Шохлар буюртмаси билан тайёрланган машхур китоб муковаларини тайёрлашда мукованинг бутун сатҳи учун яхлит кўринишдаги колиплар танаси каттик дуб, чинор ёки ёнғок дарахтининг тахтасидан тайёрланган.

Ёғоч колип намни тортмаслиги ва узок вақт хизмат қилиши учун юзасига ўсимлик, ёки жонивор ёғи бир неча маротаба суртиб тўйинтирилган. Саххоф қалин чарм юзаси намлаб устига ёғоч колипни жойлагач исканжа(пресс) орасига қўйиб бир неча кун босим остида ушлаган. Бу вақт давомида намдан юмшаган чарм босим таъсирида колип ўймалари шаклига кирган ҳолда қуриган.

Ислом динига эътикод қилувчи мусулмон давлатларида муқаддас “Қурон” га бўлган ҳурмат рамзи сифатида китобнинг баъзи нусхалари олтин қопланган босма безаклар билан безатилган. “Олтин мукова”ни тайёрлаш саххоф ва олтин билан ишловчи уста заргар ҳамкорлигида бажарилган. Бу муковаларни тайёрлашда мукованинг икки томони учун тайёрланган терини тухум оқи ва квасц эритмаси суртиб устига юпка олтин варағини қўйилган ва устидан ўймали босма колипни жойлаганлар. Қалип усига қалин мрамар тошни бостириб дастаси калта сирти силлик чўян болга билан урилган. ⁴ Натижада нам терига колипдаги безакнинг акс тасвири бўртма шаклда тушган.

XVI асрга келиб китоб учун чарм муковалар билан бирга оммага мўлжалланган картондан тайёрланган локли муковалар тайёрлаш урф бўлди. Картон - икки хил усулда тайёрланган.

1. Қўйма картон – қоғоз ва картон қолдикларидан янги картон тайёрлашда учун уларни икки уч кун сувда ивитиби аралаштириш давомида оз-оздан ўсимлик елими қўшиб борилган. Бўтқасифат кўринишга келгантирилган қоришмани колипга қўйиб, қуригач чиқариб олганлар. Картон қуригач сирти елим билан коплаб жилоланган.

2. Картонни папье-маше усулида тайёрлашда: қоғоз варақларини устма-уст ёпиштирилган. Бундай картон қўйма усулда тайёрланганига нисбатан сирти силлик бўлади. Тасвир ишлаб бўлингач картон мукованинг узок хизмат қилиши, жилоли кўриниши учун сирти 8 қавватгача лок билан копланган.

Муковаларнинг қорешок қисми доим кора, жигарранг, кизил шафьян ёки мукова рангига уйғун теридан тайёрланган. Бизгача

⁴ А. Ю. Казиев Художественное оформление азарбайжанской рукописной книги XIII-XVI веков. Москва: Книга. 1977. 319 с.

етиб келган локли муковаларни таҳлил қилиб, уларнинг безаклари турли-туман бўлганлигини кўриш мумкин. Китоб муковаларида ислимий накш, гуллардан тузилган, гулдастага қўнган қуш, ов, инсон ва табиат ёки адабий қахрамоннинг жасоратлари мавзусидаги тасвирларни кўриш мумкин.

11-расм. Теридан тайёрланган муқова наъмуналари

12-расм. Локли муқова наъмуналари

Қўлёзма китобларни тайёрлаш босқичлари

Мавзунинг ўқув мақсади

Қўлёзма китобни тайёрлаш босқичлари: турли касб эгаларининг иштироки, хаттот ашёлари; қоғоз, сиёҳ, қамишқалам иш жараёнига тайёрлаш, хат турлари, накқош, мусаввир ашёлари, рангли бўёқ фойдаланган ранг турлари, олтин бўёқни тайёрлаш,

китобот санъатида ички сурат композицияларини ишлашда қўлланилган тўққиз шакл усули, китоб варақларини безашда андаза усули, мумтоз тасвирларнинг бугунги кундаги аҳамияти, китобда мукованинг аҳамияти уни тайёрлашнинг мумтоз усуллари ашёлари ҳақидаги маълумотлар билан талабани таништириш.

Мавзу бўйича саволлар

1. Қўлёзма китоб тайёрлашда кимлар иштирок этади?
2. Қандай хат турларини биласиз?
3. Китобни безашда қандай нақш турлари фойдаланилган?
4. Занжир беаги деганда нима назарда тутилади?
5. Қўлёзма китоб безашда қандай ранглардан фойдаланилган?
6. “Зафарнома” китоби нима ҳақда ким тамонидан ёзилган?
7. Китоб суратларини ишлашда қўлланилган қандай усулларни биласиз?
8. Китоб безашда андаза усули деганда нимани тушундингиз?
9. Қўлёзма китоб суратлари бугунги кунда қандай аҳамиятга эга?
10. Китоб муковасининг вазифаси ва безаклари ҳақида нималарни айта оласиз?
11. Қўлёзма китобларга чизилган тасвирларининг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида қандай фикр билдира оласиз?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Қўлёзма китобини яратишда иштирок этган соҳа вакиллари ҳақида маълумотлар тўплаш.
2. Қўлёзма китоби безаклари ҳақида маълумотлар тўплаш.
3. Қўлёзма китоби безакларида қўлланилган ранларни ўрганиш
4. Варақ хошияси безак турлари ҳақида маълумотлар тўплаш.
5. Китоб суратларида ранглардан унумли фойдаланиш юзасидан мумтоз суратларни ўрганиш.

II БОБ

2.1. Китоб босиш иши тарихи

Китобдан нусха олиш хаттотнинг узоқ вақт давом этувчи машақатли кўл меҳнاتини талаб қилади. Қисқа вақтда китобнинг кўп нусхасини тайёрлаш кадимдан ихтирочиларни қизиқтириб келарди чунки китоб босиш унинг нархини арзон бўлишига ўз навбатида жамиятдаги барча қатлам одамларининг саводхонлигига ошириш ахборот билан таништиришига имкон беради.

Ксилография

Қоғоз Хитойда ихтиро қилингани сингари китоб босиш бўйича изланишлар ҳам шу ерда ва унга кўшни Кореяда олиб борилган. 1966 йили Кореянинг жанубий-шарқий қисмида кенглиги 5 узунлиги 50 см бўлган босма усул билан иероглиф ёзувидаги кичик ҳажмли қоғоз ўрами топилди. Бу бугунги кунгачан фанга маълум бўлган энг қадимги босма нашр бўлиб улар VIII асрда хитой тилида ёзилган буддийлик таълимотига оид матнлар эди.

Хитой, Корея, Япония халқлари ёзуви ҳарфлардан эмас балки “**иероглиф**” лардан иборат бўлган. Хитой ва Кореяда китоб матнининг кўплаб нусхасини ҳосил қилишда қаттиқ толали ёғоч тахтадан фойдаланишган. Тахта юзасига китоб саҳифаси матнининг акс кўриниши туширилиб иероглифлар атрофи чуқур ўйилиб бўртма қолип тайёрланган. Қолип сиртига сиёх суртиб сўнг қоғоз юзасига бостириб матн асл кўриниши қоғозга ўтказилаган. Бундай усулда китобнинг фақат бир саҳифасидаги матн босилиб, ҳар бир саҳифаси учун алоҳида қолип тайёрланарди. 618–907 йиллар орасида ксилография усулида китоблар босилди. Ксилография усулидаги биринчи нашр варақлари 1900 йилда Дунхуан вилоятидаги “минг манах ғори” да топилган. Хитойлик хунарманд Би-Шен (990–1051) инсоният тарихида биринчи бўлиб иероглиф литерларни сополдан тайёрлаб матн босишни ихтиро қилди.

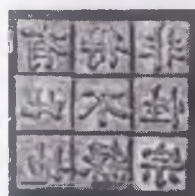
Унинг ихтироси қуидагича кечган: ёпишқок лойдан ҳар бир иероглифни бир ўлчамда кесиб олиб оловда киздириб сопол литерларга айлантирган.

13-расм. *Х асрда Хитойлик уста Ван Чи томонидан босилган матн ва тасвир. Британия кутубхонаси*

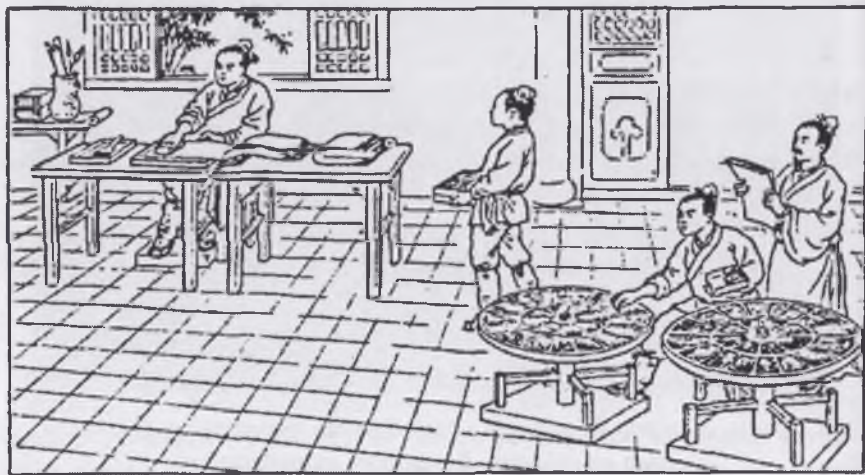
Металл пластина устини сосна дарахт смоласи, воск ва қоғоз кули билан қоплаб устига тўртбурчак металл рамкани қўйиб ичига сопол литерларни матн бўйича кетма-кет жойлаштирган. Тўртбурчак металл рамка тўлиб яхлит матнли блок ҳосил бўлгач олов устида тутиб турган. Смола ва воск эриб юмшган вақтда литерлар устидан текис ясси тахтани бостириб сиртига бир текислик берган.

Бундай литерли блок билан бир неча юзлаб коғозга матн босиш имкони бўлган. Матнда баъзи иероглифларни қайтарилиши мумкинлигини ҳисобга олган ихтирочи кўп ишлатиладиган иероглиф литерларни бир неча нусхада тайёрлаган.

14-расм. *Би Шен қолипи. Ван Чжен ёғоч иероглифлари*

Би Шеннинг ихтиросини орадан иккиюз йил ўтиб хитойлик Ван Чжень такомиллаштириб литерларини каттик ёғочдан тайёрлаб матнни кўп нусхада босишда фойдаланди. Орадан бирюз эллик йил ўтиб Хуа Суй китоб босишда литерларни бронзадан қуйиб фойдаланишни ихтиро қилди.

15-расм. Қадимги Хитойда Ван Чжен усулида китоб босиш

Европада китоб босиш

Китобни кўп нусхада босиш Европада XV асрнинг 40-йилларида германиялик Иоганн Гутенберг (1399–1468) томонидан механик босма машинани ихтиро қилишидан бошланган. Гутенберг литерларни қуйиш, уларни териб, сиртига бўёқ суртиб механик пресс билан қоғозга босиш қурилмасини ихтиро қилди. Унинг ўз ихтироси билан биринчи босган китоби насронийларнинг “Библия” китоби эди. Қисқа вақтда кўплаб нусхада китоб босиш усули тез орада бошқа Европа мамлакатларига тарқалди. 1464 йилда Римда биринчи китоб босиш станогини ўрнатилди.

1470 йилларга келиб Франция, Нидерландия, Швейцария, Испания ва Англияда китоблар босиб чиқарила бошланди. Венеция, Нюрнберг китоб босиш ишлари бўйича йирик марказга айланди. 1500 йилларга келиб Европанинг 250 шаҳрида китоб нашр қилиш босмахоналари фаолият кўрсатарди. Китобни оз

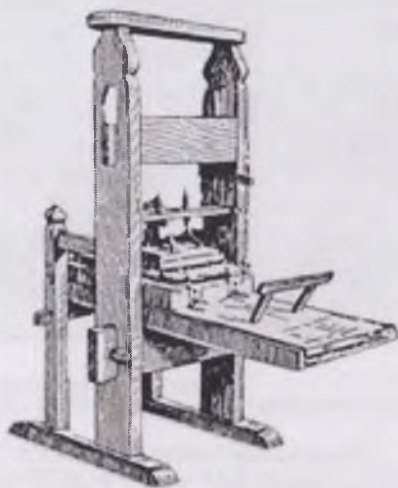
фурсатда кўплаб нашр қилиш китоб нархининг арзонлашиши сабаб аҳолининг барча табақаларига етиб боришига ва ўз навбатида Европа давлатларини барча соҳаларда олдинга чиқиб олишига сабаб бўлди

1564 йил Россияда биринчи босма китоб («Апостол») босмадан чиқди.

Туркистонда босма усул билан китоб босиш Марказий Осиёнинг Россияга қўшиб олингандан кейин тарқалди. 1868-йили Тошкентда Туркистон ҳарбий округи штабининг босмаҳонаси ташкил этилди. Шу босмаҳонада нашр этилган рус олими ва сайёҳи Н.А. Северцовнинг «Чу ва Норин тизмалари этагидаги тоғли ўлка тўғрисида лавҳалар» (рус тилида) китоби Туркистондаги илк босма китобдир. Ўзбек тилидаги биринчи босма китоб Шоҳимардон Иброҳимовнинг 1871 йили Хивада босилган «Календар»и ҳисобланади.

Офсет

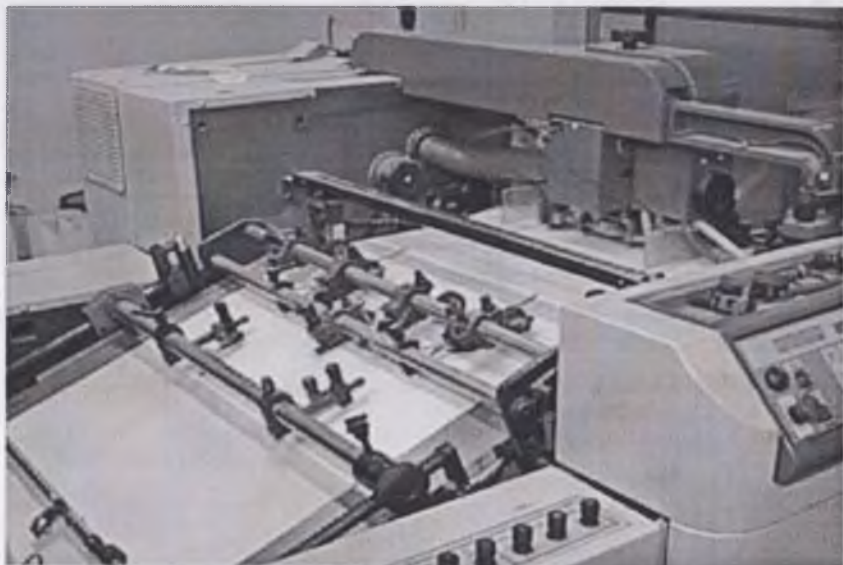
Офсет босма усули немис ёзувчиси *Иоган Алоиз Зенефельдер* номи билан боғлиқ. Ўз наъсаларини халқ орасида арзон ва кўп нусхада тарқалишини истаган драматургнинг типография хизматидан фойдаланишга пули йўқ эди. Ихтирочи мис пластиналар, рухли ликопчаларда ёзув ҳарфларини ўйиб синовлар олиб боради. 1796 йилда тасодиф рўй беради. Зенефельдер ўз кийимларини кир ювиш жойига юбориш учун рўйхат ёзиши керак эди. Бахтли тасодиф туфайли қўл остида ёзув ашёлари қоғоз ва перо бўлмади.

16-расм. *Иоганн Гутенбергининг ихтироси, механик босма станог*

Вактни ўтказмаслик учун у олдида турган *зольнхофен* атамасидаги текис оҳақтошга бўёқ билан ёзади. Кир ювиш масаласи ҳал бўлгач, у ёзувли тош сиртига азот кислотасини суртиб ишлов беради. Шу тасодиф сабабли янги офсет босма усули кашф

қилинади. Зенефельдер бутун умри давомида ўз кашфиётини такомиллаштириб борди. Кашфиётчи чизмалари асосида пресси босма қурилмаси яратилади. У тош пластиналарни айланувчи цилиндр билан алмаштириш йўлларини кидиради, лекин мос келадиган хом ашёни тополмайди. 1886 йилда Эдинбурглик ихтирочи *Рудди Джонстон литография* станогигади текис тошни эгиловчан металдан ясалган айланувчи цилиндр билан алмаштириш орқали такомиллаштирди.

17-расм. Замонавий офсет босма станогии

Замонавий нашр машинаси XX аср бошида бир-биридан беҳабар америкалик *Айра Рубель* ва немис *Каспар Херрманн* офсет босма усулини бутунлай янги даражага кўтаришди.

Шундан бери тасвир махсус резина пластиналарига ўтказилиб босиладиган бўлди ва бу усул орқали тасвир аниқлиги, босма сифати ошиб, босмахона ишларига ротацион машиналари кириб келди. Шундан бери тасвир махсус резина пластиналарига ўтказилиб босиладиган бўлди.

Мавзунинг ўқув мақсади

Китоб нашри тарихи, Хитой, Кореяда Ксилография босма усулининг кашф қилиниши. Би Шен, Ван Чжень, Хуа Суйлар ихтироларининг афзаллиги, алмашувчи сопол, ёғоч, бронза литерлардан фойдаланиш. И.Гутенбергнинг китоб босиш механик станогини ихтиро қилиши ва унинг Европада давлатларининг тараққиётида тутган ўрни, Офсет босиш усулининг ихтироси. Туркистонда биринчи босма нашрлар ва ўзбек тилидаги биринчи босма нашр тарихи ҳақидаги маълумотларни талабага етказиш.

Мавзу бўйича саволлар

1. Китоб босиш иши деганда нима назарда тутилади?
2. Биринчи бўлиб китоб босиш қаерда ихтиро қилинган?
3. Би Шен нимани ихтиро қилди?
4. Ван Чжень, Хуа Суйларлар нимани ихтиро қилдилар?
5. Иоганн Гутенберг нимани ихтиро қилди?
6. Европа давлатларининг Шарқ давлатларига нисбатан ривожланиб кетиши сабаблари нимада деб биласиз?
7. Ўзбек тилидаги биринчи босма китоб ҳақида нималарни биласиз?
8. Китоб босишнинг Ксилография усули, деганда нимани англаймиз?
9. Офсет босма усулини ким ихтиро қилган?
10. ЮНЕСКО қандай ташкилот? Унинг тавсиясига кўра қандай нашрга китоб дейилади?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Бугунги кунда китоб босиш ишлари ҳақида маълумотлар тўплаш.
2. Тошбосма усулида китоб босиш ҳақида маълумотлар тўплаш.
3. Ксилография босма усулининг афзаллик ва камчилик томонларини ўрганиш.
4. Офсет босма усули ҳақида маълумотлар тўплаш.
5. Бугунги кунда мавжуд босма усуллари ҳақида маълумотлар тўплаш.

2.2. Китоб тузилиши

Китоб – маълумотларни сақлаш ҳамда тарқатиш воситасидир. Халқаро статистикада ЮНЕСКО тавсиясига кўра, ҳажмли 3 босма табокдан ортиқ, 48 саҳифадан кам бўлмаган босма нашр шартли равишда китоб, деб аталади. Унгача бўлган босма нашр брошюра ҳисобланади.

Ҳар бир китоб матн варақларини ҳимояловчи муқовадан бошланади.

Муқова жилди (*Суперобложка*) – қаттиқ муқова устидан кийим сингари ўраб олувчи, ечиладиган шартли муқова бўлиб, таркиби зич бўлган қоғоздан тайёрланади.

Муқова (*обложка*) варақлар жамламасини ўраб турган оддий қалин қоғоз бўлиб, сиртида муаллиф, китоб номи ва тасвир чоп этилади. Унинг вазифаси – варақли қисмини ҳимоялаш ва биринчи маълумотни бериш.

Қаттиқ муқова (*переплёт*) – асоси қаттиқ картон бўлиб, сиртига сунъий чарм ёки маҳсус майин рангли мато ёпиштирилади. Арзон нашрларда тасвир туширилган қоғоз билан қопланади.

Форзац – қаттиқ муқовани китоб варақлари билан бирлаштирувчи икки саҳифали қоғоздан иборат қисми. Асосан оқ ёки бир рангли қоғоздан фойдаланилади. Баъзи китобларда форзац ҳам тасвир билан безатилади.

Китоб варақлари жамламаси – *книжный блок* деб аталади.

Китобнинг берк томони – *корешок* дейилади.

Китоб қутиси – *футляр* санъат йўналишидаги ёки бирор санага бағишланган китоб нашрлари учун қўшимча картондан ясалган ҳимоя.

Сарварақ *титул лист* муаллифнинг исм-шарифи, китоб ва нашриёт номи, нашр йили ҳақидаги маълумотлар кўрсатиладиган саҳифа.

Зарварақ – *илмуцтитул* дейилади.

Саррасм - *фронтиспис* – бадиий безак тури, титул варағининг чап томонида иллюстрация сифатида бўлади.

Китоб мавзусига чизилган ички суратлар – *иллюстрация* дейилади.

а) Ички суратлар - *иллюстрация* – матннинг асосий воқеаларига бағишлаб ишланадиган тасвир.

б) Икки варақдаги тасвир - разворот – матннинг асосий воқеасига ишланади.

в) Ярим варақдаги ички сураат *полуполосные иллюстрации* – иллюстрацияси. Булардан ташқари:

Янги боб бошида келадиган безак – *заставка*.

Боб охирида қўйиладиган яқунловчи безак – *концовка*.

Қаттиқ мукова сиртида бўрттириб туширилган ёзув, тасвир – *тиснение*.

Китобнинг **руқн сарлавҳа** (*колонтитул*) ва **руқн рақам** (*колонцифр*) лари ундан фойдаланиш ишини осонлаштиради.

Шунингдек, китобда *аннотация, мундарижа, муқаддима, хотима, илова, изоҳ*, турли кўрсаткичлар, библиографик рўйхатлар ҳам бўлиши мумкин. Китоб саҳифасининг ҳажми унинг нашр бичими билан белгиланади.

2.3. Китоб иши

Китоблар қандай ўқувчилар оmmasига мўжалланганлиги, мақсади ва мавзусига қараб турларга ажратилади. Китобхонларига кўра, оммабоп, мутахассислар учун ва болалар китоби бўлиши мумкин. Мақсадига кўра расмий, илмий, илмий-оммабоп, ўқув, адабий-бадий, маълумотнома, реклама ва ҳоказо турларга бўлинади. Илмий китоблар ичидан монография кенг тарқалган. Ўқув китоблари – дарслик, ўқув қўлланмаси, ўқув методик қўлланма ва бошқа турларга ажратилади. Маълумотномалар эса – энциклопедия, луғат, календарь, йўл кўрсаткичлар кабиларга бўлинади.

Китоб иши китобни тайёрлаш, уни тарқатиш, сақлаш, тавсифлаш ва ўрганиш билан боғлиқ катта жараённи ўз ичига олади. Фан, адабиёт, санъат асарларидан матбаада қўпайтириш ва тарқатиш учун танлаш, уларга илмий ва бадий нуктаи назардан ёндошиш, таҳрир қилиш, бадий безак, матбаа ижросини белгилаш ва нашрга тайёрлаш *ноширликнинг вазифаси*.

Китобни қўплаб чиқариш – китоб босиш иши *полиграфия* sanoатида олиб борилади.

Китобларни тўплаш, сақлаш, ўқувчилар ўртасида ташвиқот қилиш, улардан китобхонлар фойдаланишлари учун қулай шароит яратиш *қутубхона* ишига киради.

Китоб ва бошқа босма асарлар ҳақида муайян мақсад билан ўқувчиларга маълумот-ахборот бериш ва уларни ташвиқот қилиш *библиография*нинг вазифасидир.

2.4. Китоб ўлчами

Китоб нашри учун ишлатиладиган қоғозлар ишлаб чиқариш корхоналарида бир неча ўлчам кенглигида ўрам (рулон) кўринишида чиқарилади. Сўнг қоғоз турли катта стандарт варақлар (лист): 60x 84, 60x90, 70x90 ва ҳоказо ўлчамларида кесилади. Бу ўлчамлардаги қоғозларни буклаш натижасида китоб ўлчами ва варақлари сони ҳосил қилинади.

Қоғоз варағи (мм)	Варақ қисми	Шартли белги	Формат қирқими (мм)	
			максимал	минимал
Китоб нашри				
600x900	1/8	60x90/8	220x290	205x275
840x1080	1/16	84x108/16	205x260	192x255
700x1000	1/16	70x100/16	170x240	158x230
700x900	1/16	70x90/16	170x215	155x210
600x900	1/16	60x90/16	145x215	132x205
600x840	1/16	60x84/16	145x200	130x195
840x1080	1/32	84x108/32	130x200	123x192
700x1000	1/32	70x100/32	120x162	112x158
750x900	1/32	75x90/32	107x177	100x170
700x900	1/32	70x90/32	107x165	100x155
600x840	1/32	60x84/32	100x140	95x130

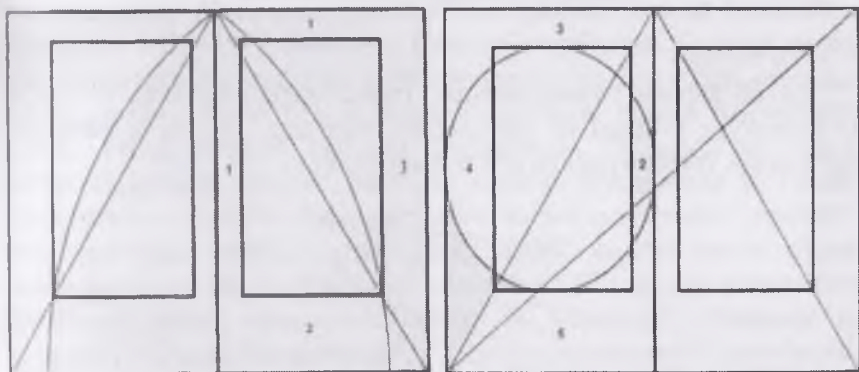
Китоб варағи бир стандарт қоғознинг 8, 16, 32 қисимга бўлинишидан ҳосил бўлади. Яхшироқ тушуниш учун исталган китоб охиридаги маълумотлар варағини ўқиймиз.

Бичими 60x84 1-16 Босма табағи 69, 0 адади 2000 нусха.

Демак, китоб варағи 60x84 ўлчамидаги 1 дона катта қоғоз варақни 16 га букилишидан ҳосил қилинган. Босма табағи 69, бир табак 16 бетдан иборат бўлса, бу китоб 552 бетни ташкил қилади. Адади ёки тиражи 2000 дегани босмаҳона бу китобни шунча нусхада чоп этган.

2.5. Китоб varaғида матн ва ҳошия нисбати

Шарқ ва Европа давлатларида китобни матн мазмунига мос ҳолда безатишга ва унинг эстетик кўринишига катта аҳамият берилган. Ўтмишда китоб усталари томонидан varaқдаги матн қисми ва ҳошия ўлчамининг ўзаро мақбул кўринишини аниқлаш юзасидан изланишлар олиб борилиб, эришилган натижалар сир сақланган. Типограф, дизайнер, ёзувчи ва муаллим Ян Чихолд (1902–1974) уларни аниқлаш бўйича текширувлар ўтказиб, Европа кўлёзма китобларида қўлланилган энг яхши усулларни асосини аниқлай олди.

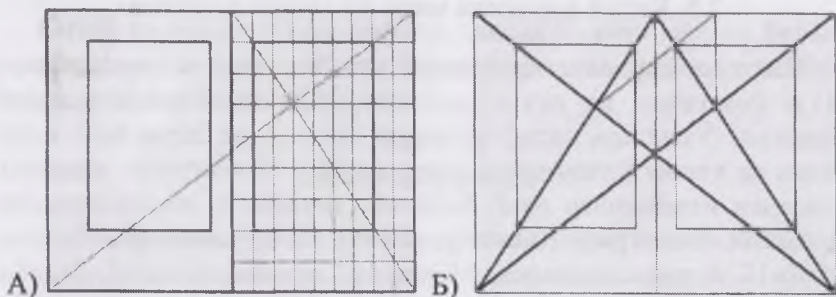
18-расм. Ян Чихолд усулида varaқдаги матн ва ҳошия ўлчамларини аниқлаш

Ўрта аср кўлёзма китобларидан бирида қўлланилган сирли ўлчамда varaқ нисбатлари 2:3.

Ҳошия нисбатлари 1:1:2:3.

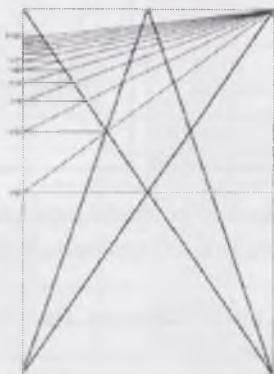
Ёзувга ажратилган майдон “Олтин кесим” нисбатида белгиланган.

Мисол тариқасида, Европада китоб нашрида узок вақт varaқнинг эни ва бўйини тўққизта катакларга бўлиш ва голландиялик типограф Ван де Грааф канони асосида ёзув ва ҳошия ўлчамларининг ўзаро нисбатлари белгиланган.

19-расм. А) Варақ эни ва баландлигини тўққизта катакка бўлиш усули. Б) Ван де Грааф канони

Китоб варағи ўлчамларининг гармонияси сифатида Виллар де Оннекура (Villard de Honnecourt) чизмаси. Бу готик канонни ҳар қандай тўғрибурчакда қўллаш мумкин.

XIII асрда француз меъмори Виллар де Оннекур чизмаси чизилган альбоми бугунги кунда Париж миллий кутубхонасида сақланади.

Мусулмон давлатлари китоб тайёрлаш устахоналарида варақнинг таркибий қисми, ундаги тасвир, ёзув қисми ва ҳошия нисбатлари турли-туман кўринишларда ечим топган. Бир қарашда улар ихтиёрий тарзда белгилангандек кўринсада, аслида аниқ мақсад ва ўлчам асосида тузилган.

2.6. Ўзбекистонда китобат санъати

Ўзбекистонда замонавий китоб безатиш XX асрнинг 20-30 йилларида шаклланди ва ривожланди. Аввалига рассомлар Усто Мўмин, М. Курзин, В. Рождественский, И. Икромов, В. Кайдалов, М. Рейх, В. Кедрин ижод қилишган бўлса, XX асрнинг охириги чорагида улар сафи кенгайиб бориб, Л. Абдуллаев, Ч. Ахмаров, Қ. Башаров, М. Кагаров, М. Содиков, Т. Мухаммедов, А. Ғуломов, А. Мамажонов, А. Бобров, И. Кириакиди, В. Апухтин, А. Ли, Г. Ли А. Махкамов каби рассомларнинг келиб қўшилиши Ўзбекистонда графика санъати турларини кенгайишини, мавзу жиҳатдан бойишини таъминлади.

Искандар Икромов (1904–1972) – график рассом. Тошкентда туғилган. 1925–1929 йилларда Санкт-Петербургда, Бадиий академия қошидаги Бадиий санъат техникумида таълим олди. Ўзбекистонда миллий китоб безаш санъати асосчиси. Юксак бадиий дид эгаси, ўзбек амалий санъати билимдони, ўз ижодида лирик шеърят руҳини миллий нақшлар орқали кўрсатишда ўз касбининг устаси эди. И. Икромов ўзбек ва жаҳон мумтоз адабиёти вакилларининг китобларини бадиий безаб, миллий китоб безаш мактабига асос солди. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига бағишлаб нашр қилинган “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий”, “Хазойин ул-маоний” китобларини, шунингдек, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Лутфий, Мирзо Улугбек, Бобур каби илм-фан ва маданиятимизнинг буюк намоёндалари китобларини шарқона усулда безаб, халкимиз китобат санъатига катта ҳисса қўшди.

20-расм. И.Икромов асарларидан намуналар

Владимир Кайдалов (1907-1985) – рангтасвирчи, график рассом. Россияда туғилган. Ленинград шахри тасвирий санъат студиясида таҳсил олган. 1930 йилларда Ўзбекистонга кўчиб келиб, ксилография усулида Ўзбекистонлик ёзувчиларнинг романларига иллюстрациялар ишлаган. Ўзбек халқ эртак ва дostonларини (“Алпомиш”) муваффакият билан безади. Алишер Навоийнинг янги талкиндаги портретини яратган.

20-расм. *Владимир Кайдалов асарларидан намуналар*

Чингиз Аҳмаров (1912–1995) – графикачи, рангтасвирчи, маҳобатли рангтасвир рассоми. 1912 йил Троицк шахрида туғилган. 1930 йилда Пермь Бадиий ўқув юртини, 1942 йили В.Суриков номидаги Москва давлат бадиий институтини, 1947 шу институт аспирантурасини тамомлаган. Ўзбекистонда 1930 йилдан ишлаган. Шарқ миниатюра санъати билимдони, ундан илҳом олиб ўз ижодини шакллантирган, куйловчи чизиклар устаси. Ижодий ҳаётида Навоий ғазаллари, тарихий, маиший мавзуларга тасвирий санъатнинг маҳобатли рангтасвир, китоб графикаси йўналишларида асарлар яратган устоз мураббий.

22-расм. Чингиз Аҳмаров Ш. Рашидовнинг “Кашмир кўшиғи” китоби иллюстрацияси

Қутлуғ Башаров (1925–2004) – Ўзбекистон халқ рассоми, академик, профессор, график рассом. Қозогистоннинг Олмаота шаҳрида туғилган. 1956 йил П.Беньков номидаги бадий билим юртини тамомлаган. Китоб ва дастгоҳли графика турларида сермахсул ижод қилган. Ш.Рашидовнинг “Кашмир кўшиғи”, “Нодира ғазаллари” шеърӣй ғўплами каби китобларни безаган. Узоқ йиллар “Медицина” нашриети бош рассоми вазифасида ишлаган. Графиканинг линогравюра турининг йирик мутахассиси. “Ўзбек миллий спорт ўйинлари” туркум асарларини линогравюра усулида бажарган. Бир қанча ўзбек ва хориж адабиети вакиллари китобларини безаган.

23-расм. Қутлуғ Башаров. А. Навоийнинг “Хамса”
достониға ишланган суратлар

Тельман Мухаммедов (1935–1976) – графикачи. 1934 йили Тошкентда туғилган. 1968 йилда А.Н.Островский номидаги Тошкент театр санъати ва рассомлик институтини тугаллаган. “Ёш гвардия”, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, “Муштум” журнали билан кўп йиллар ижодий ҳамкорлик қилган. Мумтоз миниатюра санъати, Табриз мактабининг композиция тузиш, ижро усулларини яхши ўрганди. У ўзбек халқининг миллий урф-одати, либослари, характерли қиёфаларини очиб беришни яхши билар эди. Ўзбек халқ эртаклари, Ғафур Ғуломнинг машҳур “Шум бола” ва бошқа ёзувчиларнинг китобларини безатган. Асарлари енгил юмор, ранг гўзаллиги, чизиклар пластикаси, ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб туради.

24-расм. Тельман Мухаммедов асарларидан намуналар. Бахши эртак куйлайди. Ўзбек халқ эртакларига ишланган иллюстрация

Абдубоқи Ғуломов – 1949 йил Тошкент шаҳрида туғилган. 1972 йилда Тошкент Политехника институтининг меъморлик факультетини тамомлаган. “Ғунча”, “Тулистон”, “Муштум” журналлари саҳифаларига сурат чизиш орқали китоб графикаси санъати-га кириб келди.

25-расм. Абдубоқи Ғуломов. Афанди латифаларига ишланган суратлар

Ўзбек халқ эртаклари туркум китоблари, Худойберди Тўхтабоевнинг “Сехрли калпоқча”, “Қасоскорнинг олтин боши” каби романларини ўзига хос услубда бадий суратлар билан беаган. “Ёш гвардия”, “Юлдузча”, “Чўлпон” нашриётларида бош рассом бўлиб ишлаб, Ўзбекистон графика санъати ривожига катта хисса қўшди. Ижоди давомида ўз дунёқараши, композиция ишлаш, ижро услубини шакллантира олди. Унинг “Афанди латифалари” китобига ишлаган суратлари адабий мавзу ва тасвир усулининг уйғунлиги, миллий юморга бойлиги билан сермаҳсул ижодида алоҳида ажралиб туради.

Абдуқаххор Маҳкамов (1947–2008) – график рассом. 1966 йил П. Беньков номли Республика рассомлик билим юртини, 1974 йил А.Н. Островский номли театр санъати ва рассомлик институтини тамомлаган. Республика ва чет эл графика санъати кўрғазмаларининг фаол қатнашчиси. Кўплаб ўзбек ёзувчилари, “Буюк ипак йўли эртаклари”, “Расмларда Ватан тарихи” каби китобларга иллюстрациялар ишлаган.

26-расм. Абдуқаххор Маҳкамов асарларидан намуналар

Мавзунинг ўқув мақсади

Китоб ташки тузилиши: муқова турлари; каттик, юмшок муқова, корешок, бўртма безаклари, китоб қутиси, китоб ички қисми: форзац, титул-зарварақ, сарварақлар иллюстрациялар; қўш варақ, бутун варақ, ярим варақ безаклари, ҳошия безаклари, китоб форматларининг ташкил топиш ўлчамлари, китоб нашри, полиграфия, уни таркатиш, сақлаш билан шуғулланадиган мутасадди ташкилотлар, саҳифада ёзув майдони ва ҳошия ўлчами нисбатларини аниқлаш усуллари, Ўзбекистонда китб безаш санъатига ўз хиссасини қўшган рассомлар ижоди ҳақидаги назарий билимларни талабага етказиш.

Мавзу бўйича саволлар

1. Китоб тузилиши қандай қисмлардан иборат?
2. Муқова жилди(суперобложка) нима?
3. Форзацнинг вазифаси нима?
4. Формати. 84x108. 1/16 бу рақамлар сизга нимани англатади?
5. Китобнинг қандай турларини биласиз?
6. Ян Чихолд усули деганда нимани тушунамиз?
7. Биринчи ўзбек китоб грфик рассоми ким?
8. Ўзбекистон халқ рассоми Қутлуғ Башаров асарларини айтиб беринг.
9. Тельман Муҳаммедов ижодининг ўзига хослиги нимада?
10. А. Маҳкамовнинг қайси ишлари Ўзбекистон китоб безаш санъатида янгилик бўлди?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Ўзбекистонда китобат санъати тарихи, ривожига ҳақида маълумотлар тўплаш.
2. Искандар Икромов ҳаёти ва ижоди билан танишиш.
3. Қ. Башаровнинг “Ўзбек миллий спорт ўйинлари” туркуми асарларини ўрганиш.
4. А. Маҳкамовнинг “Расмларда Ватан тарихи” китоб суратлари ва матн боғлиқлигини таҳлил қилиш.
5. Бугунги кун китоб безаш санъатида ижод қилаётган Ўзбекистонлик рассомлар ижоди ҳақида маълумотлар тўплаш.

III БОБ

3.1. Китобат санъатида композиция асослари

Китоб композицияси ҳақида фикр юритишдан олдин, композиция нима ва унинг асослари нималардан иборатлиги ҳақидаги билimler билан танишиб чиқиш “Китобат санъати” фанининг вазифаларини бажариш жараёнида амалий жиҳатдан фойдали бўлади.

Композиция – лотинча “**composition**” – “тузиш”, “жойлаштириш”, “ижод қилиш” маъносини билдиради.

Мусаввир, ижодкор тасвир орқали айтмоқчи бўлган фикр, сезги, ғоянинг маълум бир сатҳ, ҳажмда жойлашуви *композиция*-дир. Композиция устида ишлаш асар ғояси туғилганидан бошлаб у тугаллангунча давом этади.

Композиция асослари ритм, симметрия, асимметрия, раппорт, статика, динамика, форма-шакл, тон-тус, контраст, ранг тушунчаларини қамраб олади.

Ритм – юнонча “*rheo*” сўзидан олинган бўлиб, «окаман» деган маънони англатади. Табиатда жараёнларнинг муайян вақт давомида такрорланиб туриши, дарахт новдасида барглarning маълум бир оралиқда жойлашиши, такрорланиши, юрагимизнинг бир маромда уриши бу ритм.

Раппорт – французча “*rapoorter*” сўзидан олинган бўлиб, “қайтариш”, “такрорлаш” маъносини билдиради. Меъморчиликда девор сатҳини безашда, амалий санъатда гиламдўзлик, газмолга гул босиш, ганчорлик, ёғоч ўймакорлиги, наққошликда гирих, ислимий нақшлар композициясини яратишда қўлланилади.

Тасвирий санъатда китоб безашда форзац қисмини тўлдиришда фойдаланилади.

Статика – юнонча “*statke*” сўзидан олинган бўлиб, “жисмларнинг оғирлиги ва мувозанати” ҳақидаги таълимот.

Динамика – юнонча “*dynames*” сўзидан олинган бўлиб, «куч», “ҳаракат”, “тезлик” маъносини англатади. Ҳаётда бир жисмни бир нуқтадан юриши, силжиши, чопиши, югуриши,

учиши ва бошқа ҳолатлардан иккинчи нуқтага қараб ҳаракатланувчи кучга динамика дейилади.

Динамика тасвирий санъатда композициянинг жонланиши, тебранишига ёрдам беради. Асардаги югураётган отлар бу динамика, тик ўсган дарахт – статика. Тасвирий санъат асариди ҳар иккисидан унумли фойдаланиш уни бойитади.

27-расм. Динамикага асосланган қора-оқ, контраст усулидаги ишлар

Симметрия – тенглик, мутаносиблик.

Бирор шаклнинг марказидан бўлганда икки томон бир хилда тенг бўлса, бу *симметрия*. Тўлақонли ҳақиқий симметрияни геометрик шакллар: доира, эллипс, квадрат, тўғри тўртбурчак, учбурчак, олтибурчак, саккиз бурчак шаклларида кўриш мумкин. Табиатда биринчи қарашда симметрик кўринган барг, олма, инсон танаси, юзи симметрик кўринсада, аслида ундай эмас. Тасвирий санъатда асарнинг чап ўнг қисмларининг ўзаро мутаносиблигини ушлашда ёрдам беради.

Асимметрия – симметриянинг аксидир. Марказ ўқ чизигининг икки томон шаклини бир-бирига ўхшамаслиги. Тасвирий санъатда бетакрорликка эришишда қўл келади.

Контраст – қарама-қарши маъносида тушуниш мумкин. Шакллар ўлчамида: катта-кичик, йўғон-ингичка, рангда: қизил-кўк, тусда: қора-оқнинг ёнма-ён кўриниши. Тасвирий санъатда бирор-бир тасвири, шакли, рангни бўрттириб кўрсатишда унинг ёнида аксидан фойдаланилади. Келин ёки кизнинг гўзал кўринишини бўрттириш лозим бўлса, унга яқин жойда кампир тасвиридан фойдаланиш бу контрастга мисол бўла олади.

Тус – лотинча “tonos” сўзидан олинган бўлиб, “тўқариш”, “очариш” маъносини англатади. Ранг тўқлиги, таркибида оқ рангнинг оз ёки кўплигига боғлиқ. Қаламда бажарилган ишларда қоранинг озлиги ёки кўплигини англатади.

Ранг – матн мавзусини турли ранглар орқали очиб бериш, варақга безакдорлик беришда катта аҳамиятга эга.

3.2. Китоб композицияси эскизини ишлаш усуллари

Мумтоз китоб миниатюра композицияларида тасвирларнинг жойлашувига аҳамият берилса, кўп асарларда доира бўйлаб жойлашув усулини кўриш мумкин. Доира марказида бош қахрамон шоҳ тасвири бўлиб, қолган инсон тасвирлари унга нисбатан доира бўйлаб жойлаштирилади. Бундай жойлашувда томошабин нигоҳи бош қахрамон тасвирига тушади ва унинг доимий диққат марказида бўлади. Бу усулни ўрганиш, қўллаш орқали биз анъанавий композиция ишлаш билимларидан хабардор бўлишимиз, талабага вазифаларни бажариш орқали амалда қўллай олиши келгусидаги ижодий фаолиятида қўл келади.

Қоғоз сатҳида графит қалам воситасида бадиий тасаввурнинг илк таассуротлари шартли шакллар билан тасвирланади. Бунда асосий бўлган инсон, жонивор қоматлари ва бошқа йирик шакллар аниқ кўринишда эмас, балки уларни бир оз эслатувчи шартли шакллар билан чизилади. Хомакида асосий мақсад – композиция фон қисми ҳамда тасвир шакллари узаро ўлчам нисбати ва ўрнини аниқлаш бўлади. Ўлчам катта-кичиклигини аниқ кўриш учун катта шакллар қалам билан бўялиб оқ фонга нисбати аниқланади. Композиция маркази сифатида сатҳнинг ўртаси, чап ва ўнг томони, шунингдек, юқори ва паст қисмлари бўйича турли ҳолатлар бўлиши мумкин бўлган вариант сифатида эскизларда кўриб чиқилади.

28-расм. *Миниатюра композициясида тасвирларнинг доира шаклида жойлашуви*

3.3. Силуэт усули

Силуэт бирор-бир шаклнинг ёруғлик манбаига тескари туриши. У Хитойда коғоз яратилган даврларда пайдо бўлиб, бугунги кунгача ривожланиб келган тасвирий ва амалий санъат туридир.

XVIII асрда Франция кироли Людовик XV нинг молия ишлари вазири маркиз *Этьен де Силуэт*нинг яхши кўрган машғулоти уйига келган меҳмонлар портретини ён кўринишдан чизиб, қора рангда бўяш орқали ўзига ўхшашликни бериш бўлган. Унинг ишлари кейинчалик профил портретлари музейига асос бўлди. Бу усулдан реклама, плакат, китоб безаш ишларида фойдаланилади.

Композиция эскизларини ишлашда биринчи усул – калам билан чизилган тасвирларнинг фон қисми оқ қолган ҳолда, фақат тасвир шакллари қора бўёқда бўялади.

Иккинчи усулда – тасвир шакллари оқ қолдирилиб, фақат фон қисми бўялади. Бу усуллар фон ва тасвирларнинг ўзаро нисбатлари, катта кичиклигини аниқлашда ёрдам беради. Силуэт усулида нафақат эскиз, балки якуний асар ҳам ишлаш мумкин.

29-расм. Уй паррандалари ва йиртқич қушлар тасвирининг силуэт усулидаги ижроси

30-расм.

Отлар ва чавандоз ҳаракатларини усулида силуэт усулида тасвирлаш

Ўсимликлар дунёсини силуэт тасвирлашга мисоллар

3.4. Аппликация усули

Лотинча applicatio – “қўймоқ”, “ёпиштирмақ” маъносини билдириб, бирор-бир шаклни қоғоз ёки матодан қирқиб олиб, бошқа рангли сатҳга ёпиштириш орқали тасвир, безак композициясини ҳосил қилиш. Бу усулда қисқа вақт ичида қоғоз сатҳида тасвир-

нинг турли хил жойлашишини синаб, муҳокама қилиш мумкин. Бу усулдан қуйидагича фойдаланилади:

Оқ қоғоз сатҳида қалам билан композиция таркибида иштирок этувчи инсон, жонивор ва бошқа асосий образлар тасвири чизилгач, қайчи билан қирқиб олинади. Композиция ўлчами устида қирқиб олинган шакллар исталган тартиб ва кўринишда жойлаштириб чиқилади. Тасвир шаклларининг жойлашув ўрнини алмаштириб, турли кўринишлар орқали композиция ечимининг бир неча ҳолатларини қисқа вақтда синаб кўриш мумкин бўлади. Аннотация усули катта ўлчамдаги бино, кўп инсон қомати, жонивор, паррандалар иштирокидаги мураккаб композицияларни ишлашда қўл келиб, вақтни тежашга ўргатади. Фойдаланиладиган тағ қоғознинг босиқ рангда бўлиши шаклларнинг аниқ кўринишига ёрдам беради.

Ҳар бир мусаввирнинг композиция ишлаш усули турлича бўлиши мумкин. Мухими якуний натижа бўлиб, ижодий, ўзига хос бетакрор, китобхон ва касбдошларига мақбул бўладиган бадий композициянинг яратилиши.

3.5. Китобат санъатида компьютернинг график дастурларидан фойдаланиш

Мусаввирнинг фикрлаш, тасвир чизиш, рангларни сезиш, бадий дид, мавзуга ижодий ёндашув, бир сўз билан айтганда, композиция ишлаш қобилиятини ҳеч бир замонавий техника ютуқлари, машиналар билан бажариб бўлмайди. Шундай бўлсада, компьютернинг график дастурларида қайтарилувчи, кўп вақт талаб қилувчи баъзи бир механик жараёнларда вақтни ва ашёларни тежаш, иш унумини ошириш мақсадида фойдаланиш бугунги кун давр талабидир.

Муқова, переплёт, титул варағи эскизларини ишлаш жараёнида хат турини танлаш, ўлчамини аниқлаш, жойлаштириш расом учун зерикарли, такрорланадиган ва кўп вақтни талаб қиладиган жараён. Уни соддалаштириш, қисқа вақт ичида кўп кўринишларни муҳокама қилиш, солиштириш, танлашда компьютернинг Corel DRAW дастуридан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун рақамли фотоаппарат билан хомаки эскиз кўриниши суратга олиниб,

компьютерга ўтказилади ва керакли дастурда очилади. Хат турларини танлаш, жойлаштириш, ўлчамларини ўзгартириш, фон рангларини танлаш, тусини очартириш ёки тўқлаштириш бўйича синовлар ўтказиш керакли асбоблар ёрдамида қисқа вақтда бажариш имкониятини беради. Китоб иллюстрациялар хомакиларини ишлаш жараёнида тасвирлар ўрнини алмаштириб, турли композиция кўринишлари, ранг синовлари, ҳошия қисмида фактура, нақш безакларидан фойдаланишда турли-туман кўринишларни синаб кўриш каби мураккаб, кўп вақт ва меҳнат талаб қилувчи жараёнларда қўл келади.

Adobe Photoshop, Corel DRAW ва Adobe illustrator дастурларидан мақсадли фойдаланиш талабани замонавий билимларни эгаллашга, кадрли вақтни тежашга, ўз устида ишлашга, замон билан ҳамнафас бўлишга ўргатади.

3.6. Китобат санъати фанининг ўқув мақсади

Китобсевар халқимизнинг узок асрлар давомида шаклланган анъаналари қўлёзма китобларни тайёрлаш, зийнатлашда хизмат қилган ҳунарманд уста ижодкорлар қолдирган маънавий мерослар ҳақидаги билимлардан ҳабардор қилиш. Қўлёзма китобларни зийнатлашда композиция ишлаш усуллари, рангларлардан фойдаланиш, мумтоз тасвирларнинг бугунги кундаги аҳамияти, китоб босиш тарихи, китоб таркиби, варақ ўлчамларини белгилаш, ноширлик иши, китобат композицияси асослари, фан вазифаларининг назарий қисми, эскиз ишлаш усуллари, эскиз ишлашда компьютернинг график дастурларидан мақсадли фойдаланиб изланишлар олиб бориш, вазифаларни амалий бажаришда кетмакетлик асосида ишлаш, китоб муковаси, титули, форзац ва ички суратларни ишлашда мумтоз миниатюра усуллари ижодий қўллаб асл нусхани бугунги кун нашриёт, китоб бозори талабларига жавоб берадиган, мустақил фикрловчи, ўз касбининг билимдони, соҳа бўйича тажрибасини ошириб борувчи, изланувчан, муаммоли вазиятларда энг мақбул йўлни танлай оладиган, юқори интеллект эгаси бўлган ижодкор мусаввирни тарбиялаш.

“Китобат санъати” фани уч ўқув йили давомида ўқитилади. Фан вазифалари оддийликдан мураккабликка қараб ўсиб боради.

Вазифалар Шарк халқлари, ўзбек халқ эртаклари, дostonлари, Алишер Навоийнинг “Хамса” асари ва бошқа мумтоз туркий, форс адабиёти номойандаларининг китобларини миниатюра санъати анъаналари асосида безашдан иборат бўлади. Юқори курсларда вазифалар давр нуктаи назаридан аста-секин XIX–XX аср ва бугунги кун адабиётимизнинг йирик вакиллари томонидан ёзилган роман, қисса, ҳикояларни безаш асосида кўникмалар мустаҳкамланиб малакалар шаклланади. Бундан мақсад талабада турли давр адабиётларини безаш жараёнида бадиий матн билан яқиндан танишиш, асар ғоясини тасвир орқали китобхонга етказишнинг ижодий усулларини излашга ўргатиш.

Китоб безовчи рассомда қуйидаги хислатлар жамланиши ва шаклланиши керак: адабиётни севиш, асар ғоясини илғаш, матн воқеаларини кўз олдига келтира олиш мавзуга мос композиция ишлаш, асар қаҳрамонлари образларини тасвир орқали очиш бериш, китобни бадиий безашда нашриёт, босмахона, савдо, китобхон талаблари, илғор давлатлардаги китоб безаш янгиликларидан доимий хабардорлик энг яхшиларини ўз фаолиятида ҳаётга тадбиқ этиш ўз малакасини доимий ошириб бориш ўзига талабчанлик каби хислатларга эга бўлиши керак.

Мавзунинг ўқув мақсади

Китобат санъатида композиция асослари муқоваси, зарварак, иллюстрация композицияларига хомакилар ишлашни осонлаштириш мақсадида қўлланиладиган силуэт, аппликация усулларидан талабани хабардор қилиш. Шу билан бирга, замон билан ҳамнафас ишлаш, вақт ва ашёларни тежаш, қисқа вақтда турли кўринишларга эришиш, уларни муҳокама қилиш, афзалини танлаш мақсадида компьютер график дастурларидан унумли ва меъёр билан фойдаланиш, китобат санъати фанининг ўқув мақсадлари юзасидан талабага зарур билимларни бериш.

Мавзу бўйича саволлар

1. Китоб композицияси, деганда нимани англаймиз?
2. Раппорт сўзи сизга нимани англатади?
3. Динамик композиция, деганда нимани англаш керак?
4. Силуэт, деганда сиз нимани тушунаси?
5. Аппликация усули, деганимизда нимани англаймиз?

6. Ранг колорити деганда пимани тушунаси?
7. Corel DRAW қандай дастур?
8. Adobe Photoshop қандай дастур?
9. “Китобат санъати” фани сизга нимани ўргатади?
10. Компьютернинг график дастурларидан қай бири китобни безашга мослашган?

Мавзу бўйича топшириқлар

1. Силуэт усулида бир инсон коматини ишлаш.
2. От, туя тасвирини силуэт усулида ишлаш машқларини бажариш.
3. Мумтоз миниатюралардан доира бўйлаб қурилган композицияларни ўрганиш.
4. Компьютернинг график дастурлари фарқини аниқлаш ва ўрганиш.
5. Corel DRAW дастури билан танишиш.
6. Икки ва уч ўлчамлик асосида ишланган китоб суратларини таҳлил қилиш.
7. Бугунги кунда Ўзбекистонда нашр этилаётган китоблар бегагини таҳлил қилиш.

IV БОБ. ФАННИНГ АМАЛИЙ ВАЗИФАЛАРИ

4.1. Ўзбек халқ эртаги китобини безаш.

Вазифанинг назарий қисми. Эртақ ҳақида тушунча

Эртақ халқ огзаки поэтик ижодининг асосий жанрларидан бири; тўқима ва уйдирмага асосланган сеҳрли-саргузашт ва маиший характердаги эпик бадиий асар бўлиб, асосан, наср шаклида яратилган.

Эртақ иборасини Ўзбекистондаги ҳамма вилоятлар аҳолиси жуда яхши билсада, турли вилоятларда турлича аталган. Тошкентликлар “чўпчак”, “афсона”, фаргоналиклар “матал”, хоразмликлар “варсақи”, ўзбек ва тожик тилида сўзлашувчи ватандошларимиз “ушук” деб аташган. Булардан ташқари, жонли сўзлашувда баъзан, “ўтирик”, “тугал” атамалари ҳам учрайди.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг “*Девону луготи турк*” асарида эртақларнинг “*этуқ*” тарзида ишлатилишини кўрсатиб ўтади. Эртақлар барча халқлар огзаки ижодидида бор бўлиб, унинг болалар ва катталар учун турлари бор. Катта ёшдаги китобхонлар орасида араб халқининг “1001 кеча” эртаги жуда машҳур. Халқ эртақлари ғоявий мазмуни, бадиий хусусиятига кўра уч турга: хайвонлар ҳақидаги эртақлар, ҳаётий эртақлар, фантастик эртақларга ажратилади. Тўғри танланган эртақ орқали болалар тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш мумкин. Ўзбек эртақларида бош қаҳрамон ақлли, доно, топқир, кўркмас, меҳнатсевар, яқинларига меҳрибон, адолатли, содиқ дўст, огир ҳолатларда бардошли, камтар каби умуминсоний ижобий ҳислатлар эгаси. Бундай қаҳрамон ҳақидаги эртақни ўқиган бола ўзида ҳам шу ҳислатлар бўлишини истайди ва унга интилади.

Мусаввир китоб матнига сурат ишлаётганида бу ҳолатни эътиборга олиши ва бош қаҳрамон тасвирига алоҳида аҳамият бериши керак бўлади. Кўп, асосан фантастик эртақлар матнида шундай қаҳрамонлар борки, уларсиз эртақ ўз хусусиятини ва жозибасини йўқотади. Ҳизр бува, пари, учар от, учар гилам, аждар, дев, ялмоғиз кампир, гапирувчи жониворлар, сеҳргар,

ғайриоддий кучга эга пахлавон каби эртакни бойитадиган, унга фантастик рух берадиган образлар шулар жумласидандир. Мавзу танлашда, китобни безашда уларнинг тасвирларини ишлаш талаба учун кизикарли бўлади. Эртак китобиши безаш рассом фантазиясининг кенгайиши, ўсиши, ривожланишига, ранглардан эркин фойдалана олишига ижобий таъсир этади. Вазифани тушунтириш ва ишлаш жараёнида мумтоз миниатюра асарлари, китоб безовчи устоз ўзбек рассомларидан Тельман Мухаммедов, Абдубоки Ғуломов, Абдуқаххор Маҳкамовларнинг нашрдан чиққан китобларидан кўргазмали намуна сифатида фойдаланилади.

31-расм. А.Маҳкамов ва А.Ғуломов беаган ўзбек халқ эртаклари китоб намуналари

4.2. Китоб макети

Китоб муқоваси, зарварақ ва икки ички сурат (иллюстрация) ишлаш

Ўлчам А-4 форматида Аиёлар: қоғоз, қалам, сувли бўёқ турлари

Талабанинг вазифаларни бажаришга киришиши – эртак матнини ўқиши, ундаги энг кизикарли бир неча воқеаларни мукова, ички суратлар ишлаш учун мавзу сифатида танлаб, вазифанинг умумий режасини тузишдан бошланади.

А-4 ўлчамидаги қоғоздан эртақ матннинг катта-кичиклигига қараб ўн ёки ўн иккита варағини олиб, уларни ўртасидан букиб, ип ёки степлер ёрдамида бирлаштириб, китобнинг содда кўри-нишдаги макети ясаллади.

Бу содда макет бизга якуний мақсад ва вазифаларнинг жойлашув ўрнини эслатиб туради. Макетнинг биринчи варағи – китоб муқоваси, унинг орқаси – форзац, учинчи бет – зарварақ ҳисобланади. Муқова варағида китоб номи ва тасвир жойининг таҳминий ўлчами чизилади. Зарварақ тепа қисмида муаллиф номи ёки ўзбек халқ эртаги сўзи, ундан пастда йирик ҳарфларда эртақ номи ёзилади. Варақ ўртасида эртақ мазмунига мос йиғма маънодаги тасвир жойи белгиланади, пастки қисмда нашриёт номи ва нашр йили ёзуви ва рақамлари жойлашуви белгиланади.

Биринчи ички суратгача бўлган матн варақларида матн ўрни ва ҳошия чизғич ва қалам ёрдамида ажратилади. Ички сурат бериладиган варақда воқеа номини ёзиш ёки биринчи тасаввурдаги композициянинг жойлашувини қалам чизгилари орқали белгилаб олинади. Биринчи ва иккинчи ички сурат оралиғидаги матнларга бир неча бўш варақ қолдирган ҳолда кейинги сурат ўрнини ҳам олдингиси сингари белгилаб олинади. Қўлимиздаги бу қўлбола китоб макети бизнинг амалий иш режамиз ҳисобланади. Хомакилар ишлаш жараёни алоҳида А4 ўлчамидаги қоғоз сатҳларида олиб борилади. Талабалар вазифаларни бажаришда хомаки ишлаш жараёнини кўп ҳолларда ўзларига қулай, қизиқали бўлган ички сурат хомакиларини ишлашдан бошлайдилар. Биз тартиб асосида китоб бош қисми муқова вазифасидан бошлаб кўриб чиқамиз.

Муқова учун эртақ матнидаги асосий воқеага ёки бутун эртақ мазмунини очиб берадиган йиғма сурат ишланиши мумкин. Талаба муқова ишлашда тасвирсиз нақшинкор безак, бадий хуснихат ёрдамида китоб номини ёзиш билан чегараланиши ҳам мумкин.

4.3. Эртақ китобига муқова ишлаш

Муқова вазифаси – қаламда, рангда хомаки ишлаш ва ҳақиқий ўлчамда асл кўринишни ишлаш каби жараёнларни ўз ичига олади.

Ҳар қандай китоб муқовасида бўлиши шарт бўлган қисм борки, бу ҳарфлар ёрдамида ёзиладиган китоб номи. У турлича:

қисқа ёки бир неча сўзлар йиғиндисидан иборат бўлади. Демак, муқова хомакисини ишлашда биз бу ҳақда доим ўйлашимиз керак. Эртақ номи алоҳида ажратиб ёзилиши ёки тасвир устидан ёзилиши мумкин. Ҳар икки ҳолда унинг аниқ ўқилишига эътибор берилади. Баъзи китоблар икки тилда нашр қилиниши нашриёт томонидан режалаштирилади. Бу ҳолда ҳам ҳар икки тилда ёзиладиган ёзувларнинг аниқ ўқилиши жуда муҳимдир. Рассом Абдуқаҳҳор Маҳкамов томонидан безатилган “Буюк ипак йўли эртақлари” китобини бунга мисол қилиб келтирсак бўлади.

Муқова хомакисини ишлашда китоб муқовасининг шакл нисбатлари сақланган ҳолда, бир неча бор кичиклаштирилган шакллар чизилади. Графит қалам воситасида муқованинг умумкўриниши ҳақидаги биринчи таассуротлар тасвирланади. Бу жараён *муқова композицияси*, деб аталади.

Хомакилар чизишда муқова ёзуви ва тасвир ўлчамлари, уларнинг турли-туман бўлишига ҳаракат қилинади. Муқова композициясини ишлашда олдин қаламда ёзув ва тасвирнинг ўзаро ўлчамларини аниқлаш бўйича изланишлар олиб борилади. Бунда *силуэт* усулидан фойдаланиш мумкин. Оқ қоғозда тасвир чизилиб, ёзув қисми ён томонга чўзилган тўртбурчак шаклда белгиланади, сўнгра улар қора ёки тўқ тусдаги бирор ранг билан текис, доғсиз қилиб бўялади. Натижада биз оқ фонда аниқ ажралган ёзув ва тасвир ўрнини, уларнинг муқова варағига ва ўзаро нисбатларини таққослашимиз мумкин бўлади.

Иккинчи қоғозда шу жараён акс кўринишда: ёзув ва тасвир шаклида оқ қоғозни сақлаб қолган ҳолда фон бўялади. Бу усул кўпроқ вақтни талаб қилсада, талабада сабр билан ишлаш, рангларда доғсиз бўяш хислатларини тарбиялайди. Чизилган барча хомакилардан ўқитувчи ва талабанинг ўзаро муҳокамаси орқали композицион жиҳатдан қизиқарли кўринишдаги, истикболлиги бўлган ва ўзаро фарқ қилувчи иккитаси танлаб олинади. Бунда бадиийлик, ўзига хослик китобхон, ўқувчи ва савдо талаблари инобатга олинади.

Кейинги вазифа танланган хомакилар устида чуқурроқ ишлаш, аниқликлар киритиш орқали давом эттирилади. Қоғоз сатҳида иккита бир хил муқова шаклининг икки баробар кичиклаштирилган кўриниши аниқ ўлчамда чизгич ёрдамида чизилади. Ҳар икки шаклга танланган хомакиларнинг композицион жойла-

шуви, ёзувлари, инсон қомати ва жонивор тасвири имкон қадар диққат билан чизилади. Қаламда чизгиларнинг аниқлик билан бажарилиши кейинги ранглаш босқичида вазифани осонлаштиради. Вазифа талабада халқ эртаклари китоби муқовасининг кўринишини хомакилар ишлаш орқали аниқлаш бўйича тажриба ҳосил қилади.

Хомакиларни рангда ишлаш. Бозор эртақ китоби муқовасининг ёрқин, очиқ рангларда ишланишини, харидоргир бўлишини талаб қилсада, ўқув вазифасида бадиийлик асосида ранг танлаш ва уларнинг уйғунлигига эътибор берилади. Муқова композициясининг ранг ечимини топиш муҳим жараён ҳисобланади.

Хроматик ранглар ёрдамида бир-бирини такрорламайдиган совуқ ва иссиқ ранг устиворлигида хомакилар ишлаш мақсад қилиб қўйилади. Сувли бўёқлардан акварель, гуашь, темпера ёки уларнинг аралашмаси ҳамда юмшоқ олмахон, колонок, пони номли мўйқаламлардан фойдаланилади.

Ранглаш, мусаввирлар сўзи билан айтганда *турлаш* жараёни олдин катта ҳажмли шаклларни, сўнгра ўрта ва кичик шаклларни бўяш орқали бажарилади. Китоб номи ёзилган ҳарфларнинг ранглари, ўлчами ва тасвир ўлчами мутаносиблигини топиш муқованинг бадиий кўринишида катта аҳамиятга эга. Ҳарфлар шаклининг катта бўлиши тасвирнинг кўримсиз бўлишига, аксинча кичик ёзилиши китоб номини ўқишни қийинлаштиради. Муқова хомакисида китоб номини ёзиш учун ҳарф турини тўғри танлаш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбек халқ эртаклари мавзусидаги китоб муқоваси учун макбул хат тури бу араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзуви усулида кирилл ёки лотин ҳарфида ёзиш яхши натижа бериши тажрибалардан маълум. Муқова хомакисининг рангдаги ечимини қидириш жараёнида китоб савдоси талабларини эътиборда тутиш бугунги кун бозор иқтисодиёти талаблари сифатида расом вазифасига қиради. Китоб муқовасининг кўриниши бадиий эстетик талаблардан ташқари, харидорни жалб қилувчи шаклга эга бўлиши китоб савдосида катта аҳамиятга эга. Муқовада хат ёзувларини танлаш, ўрни, ўлчами, ранг туслари устида қидирувлар олиб бориш, турли-туман синовларни амалга оширишда компьютер график дастурларидан фойдаланиш мумкин. График дастурлар рақамли суратларга ишлов бериш, китоб, буклет, календарь, реклама маҳсулотларини босма нашрга

тайёрлашга хизмат килади. Хомакилар ишлаш жараёнида талаба ўз ишини рақамли фотоаппарат ёрдамида суратга олиб, уни компьютерга киритиб, керакли дастурда очиб мақсадли ишлов беради.

Мукова, зарварақ хомакиларини ишлашда компьютернинг график дастурларидан Corel DRAW дастурида изланиш жараёнини тезлаштириш мақсадида фойдаланиш мумкин. Дастурдаги “Т” ёки “А” ускунаси ёрдамида ёзув турлари, шакли, ўлчами танланади. Баъзи рангларни алмаштириш, тусини ошириш ёки пасайтириш, кичик ўзгаришлар киритиш бўйича синовлар ўтказишда дастурнинг “заливка”, “штамп”, “кист” ва бошқа ускуналаридан фойдаланилади.

4.4. Мукованинг асл кўринишини ишлаш

Ўқитувчи ва талаба муҳокамасида рангда ишланган хомакиларнинг ютуқ ва камчиликлари кўриб чиқилади. Чиқарилган хулосаларни инобатга олиб, асл кўринишини бажаришга киришилади. Вазифани бажариш учун сифатли коғоз тортилган планшет, графит қалам, сувли бўёқлардан фойдаланилади. Бир ватман қоғози тортилган планшет фан бўйича барча амалий вазифаларни бажариш учун етарлидир. Китоб муқовасининг асл кўринишининг ўлчами чизгич ва қалам ёрдамида чизилади. Тасвир ва ёзув ўрни белгиланиб, иш жараёнига киришилади. Танланган хат турида эртақ номи ёзилади. Тасвир қисми ҳам мумкин қадар аниқликда чизилади. Инсон юз қисмларини чизиш ёки чизмаслик қайси бўёқ туридан фойдаланишга боғлиқ. Агар акварель бўёғи воситасида ишлаш режалаштирилган бўлса, унда юз қисмидаги кўз, бурун, оғиз, кулок кабилар қаттиқ қалам билан аниқ қилиб чизилади. Бунга сабаб бўёқнинг шаффофлик хусусиятидир. Чизилган юз қисмининг устидан тана ранги билан яхлит бўялганида ҳам ранг остидан қалам чизгилари кўриниб туради. Гуашь, темпер бўёқлари қуюқ ва ок ранг билан аралаштириб ишлашга мўлжалланганлиги учун улардан фойдаланганда қалам чизгилари бўёқ остида кўринмайди. Шу сабабли бу бўёқлар воситасида ишлаганда майда қисмларни қалам чизгиларида тасвирлашга зарурат қолмайди. Муковадаги ранглаш жараёни яқунлангандан

сўнг якуний қисм *сиёҳқалам* чизиш амали бажарилади. Бунда 1 ва 2-ракамли олмахон, колонок туркумидаги мўйқаламлар қўл келади. Барча тасвирлар ташки томондан ўз рангидан бир оз тўқ бўлган рангли нозик чизиклар билан ўраб чиқилади. Инсон юз қисмлари, либос безаклари ва бошқа майда жисмлар, бўялган шакллар устидан мўйқалам ёрдамида ишлов берилади, бу жараён ижрочидан тажриба ҳамда маҳоратни талаб қилади. Масъулиятли бўлмиш юз қисмларини ишлашдан олдин алоҳида қогоз сатҳида машқлар қилиш талабада асл нусхани ишлашда ўзига ишонч руҳини шакллантиради. Аслида бу жараён якунловчи ҳисобланади. Ёзув қисми ҳам шу тариқа якунланади. Вазифа талабада халқ эртаклари китоби муковасининг якуний кўринишини ишлаш бўйича тажриба ҳосил қилади ва кўникмаларни шакллантиради.

4.5. Эртақ китобига сарварақ ишлаш

Бу вазифа ўзига хос бўлиб, уни ички мукова, деб атасак ҳам бўлади. Унда асосий мақсад ўқувчига ёзув орқали қўшимча асосий маълумотларни етказиш бўлгани учун китобхон диққатини тортадиган мурааккаб суратлар чизилмайди. Муаллиф исму шарифи, китоб, нашриёт, шаҳар номи ва йил санаси ҳақидаги маълумотлар қабул қилинган тартиб асосида кўрсатилади. Шу билан бирга, рамзий ёки эртақ мавзусига мос кичик ўлчамда тасвир, нақшинкор безак кўрсатилиши мумкин. Варақдаги китоб номи бошқа маълумотларга нисбатан муҳим бўлгани ва ўқувчи диққатини унга тортиш мақсадида каттароқ ўлчамда ёзилади. Хомаки силует усулида ахроматик ранглардан фойдаланиб ишланади. Китобларда зарварақ, асосан оқ қогоз сатҳида ишланади. Лекин ўқувчи ёшини инобатга олиб, унда енгил ранглардан фойдаланиб ишлашимиз мумкин. Зарвараққа миллийлик, жозибали кўринишни бериш мақсадида унинг ҳошия қисмида бир рангли содда нақш тури ишлатилиши мумкин. Бунда “Ашёларда ишлаш” фанидаги ислимий нақшлардан нусха олиш вазифасини бажаришда орттирилган тажрибаларга суянилади. Хат турини танлашда муқовада ишлатилган ёзувлардан фойдаланилади. Хомаки устида ишлаш жараёнида хат тури, ўлчами, ўзаро нисбатларини аниқлашда, ҳошия нақшини танлашда замон билан ҳамнафас ишлашни

Ўрганиш мақсадида компьютернинг график дастурларидан Corel DRAW дастуридан фойдаланиш мумкин. Чизилган барча хомакилар жамланиб, танкидий муҳокама қилиш орқали бир ёки бир нечтаси танланиб, уларнинг ижобий жиҳатлари бир хомакида жамланади ва асл нусха учун асос қилиб олинади.

32-расм. Зарварақ ишлаш тлаба иши мисолида

Қоғоз сатҳида китоб варагининг ўлчами чизилгач, ёзув ва тасвир, хошия нақши графит қаламда аввал енгил чизиклар билан чизилади. Иш давомида йўл қўйилган камчиликлар бартараф қилинган, чизиклар тўқроқ кўриниш ва аниқликда чизилади. Сувли бўёқ воситасида иш жараёни давом эттирилади. Аввал хошия қисмидаги катта шакллар, сўнг уларни боғловчи новда ва барглари ишланади. Кейинги вазифа хат турини ёзиш ва тасвир қисмини ишлаш орқали якунланади. Ёзув, тасвир, нақшлар бир ранг воситасида бажарилади. Зарварақ, асосан оқ қоғозда бажарилишини инобатга олиб, хатога йўл қўйилмасликка эътибор берилади. Чунки ҳар қандай тузатиш оқ қоғоз сатҳида доғ ҳосил қилади ва бу ҳолат босмаҳона талабларига жавоб бермайди. Бугунги кунда бундай камчиликларни компьютернинг график дастурларида осон бартараф қилиш имконияти бор бўлсада, талабада мутахассислик сифатларини шакллантириш мақсадида уларга йўл қўймасликка интилиш вазифаси мақсад қилиб қўйилади. Вазифа талабада халқ эртақлари китоби учун зарварақ ишлаш, уни безатиш юзасидан билимини орттиради ва амалий тажрибасининг шаклланишига ёрдам беради.

33-расм. Мумтоз миниатюра асарларида дев ва пари сурати

Мавзунинг ўқув мақсади

Талабада эртақ матнини ўқиш давомида асосий воқеаларни мавзу сифатида ажратиб олиш, матн воқесини кўз олдига келтириш, мукова хомакисини ишлаш, муковада хат турини танлаш, муковада бош қахрамон тасвири ёки йигма тасвир ишлаш, зарварақда хат турини танлаш, унга рамзий тасвир ишлаш, якунлаш бўйича назарий тушунчаларни амалий кўникмага айлантириш мақсад қилиб қўйилади.

Мавзуга доир топшириқлар

1. Ўзбек ва қардош халқлар эртақларини ўқиш.
2. Эртақ воқеасидаги асосий воқеаларни белгилаб олиш.
3. Мавзудаги фантастик қиёфаларни аниқлаш.
4. Мумтоз миниатюра асарларидан мос фантастик қиёфаларни топиш.
5. Мукова учун тасвирлар ишлаш.
6. Содда бир рангли нақшлардан нусха олиш.

7. Лотин алифбоси ҳарфларини араб алифбоси усулида ёзишни ўрганиш.

8. Компьютернинг Corel DRAW дастурида зарварақ ёзувларини ёзиш.

Назорат учун саволлар

1. Эртақ бошқа адабиёт турларидан нимаси билан фарқ қилади?

2. Вилюятларда эртаққа нисбатан қандай атамалар ишлатилади?

3. Эртақ китоби муқовасида қандай маълумотлар берилади?

4. Зарварақда қандай маълумотлар кўрсатилади?

5. Муқова қандай рангларда (ахроматик, хроматик) бажарилгани маълум?

6. Эртақ китобларини безаган рассомлардан қайларини биласиз?

7. Муқова ва каттик муқова (переплёт) нинг фарқини айта оласизми?

8. Ўзингиз ёқтирган эртақлардан қайларини айта оласиз?

9. Катта ёшдагилар учун эртақ борми, номини айта оласизми?

10. Компьютер график дастурларидан қайсилари китоб ишлашга мослашган?

4.6. Эртақ китобига иллюстрациялар ишлаш

Иллюстрация хомакисини ишлашга киришишдан олдин эртақ мазмуни билан қайта танишиб чиқиш керак бўлади. Матндаги асосий воқеаларининг бурилиш нуқталари, бош қаҳрамоннинг жасорати каби ўқувчи хотирасида сақланиб қоладиган воқеалар мавзу сифатида қабул қилиниши мақсадга мувофиқ бўлади.

Иллюстрация учун уч ёки тўрт мавзу танланади. Бунга сабаб хомакилар ишлаш жараёни турлича кечади, баъзида қизиқарли бўлган мавзуга композиция ишлаш қийин кечади, бадиийлик жиҳатидан қўшилган натижа бермайди. Шундай ҳолатларни эътиборга олиб, заҳира сифатида қўшимча мавзулар устида ҳам иш олиб борилади.

Хомаки ишлаш жараёни аввал кичик ўлчамларда юмшоқ графит қаламлари ёрдамида қилинади. Бунда матн воқеаларига тасвир

ишлаш, асосий ғояни очиш, варақ сатҳида қизиқарли жойлаштириш, композициянинг умумий кўриниши, ундаги катта-кичик, ўртача шаклларнинг ўзаро нисбати, ўрнини аниқлаш мақсад қилиб қўйилади. Амалий маслаҳат сифатида қуйидагиларни мисол қилиш мумкин:

Китоб варағининг кичиклаштирилган ўлчамини чизилади. Сўнг марказдан вертикал ва горизонтал чизиқлар ўтказиб, шаклни тўрт қисмга бўлинади. Бу бизга чап ва ўнг томон қисмларида тасвирларни тарози палласи сингари тенг жойлаштиришга ёрдам беради.

Мавзудан келиб чиқиб *симметрия*, *асимметрия* ҳолатларини инобатга олиб, бир мавзуга ўнлаб хомакилар ишлаш мумкин. Воқеанинг каерда бўлиши (тоғда, боғда, чўлда, бино ичида, ташкарисида), тасвирланадиган инсон қоматлари, жониворлар жойлашиш ўрни хомаки ишлаш жараёнида аниқлаб олинади.

Қаламда чизилган хомакиларни ўқитувчи ва талаба биргалликда муҳокама қилинади ва ўзаро таққосланади. Ҳамфикрликда афзал томонлари бўлган бир неча хомакилар танлаб олиниб, улар устида иш жараёни давом эттирилади. Вазифа қилиб – хомакида шартли шакллар, энди инсон, жонивор, дарахт, бино тасвирига айлантиришда динамик, статик, ритм ҳолатларига аҳамият берилди. Варақда *силуэт* усулида фон, тасвирларнинг ўзаро ўлчам нисбатлари аниқланади.

Апликация усулида ҳам иллюстрация композицияси бўйича изланишлар қуйидаги кўринишда олиб борилади:

Инсон, жонивор ва бошқа йирик тасвирлар шакли оқ қоғоз сатҳида чизилиб, кайчи билан кесиб олинади. Варақ шаклида ҳошия қисми белгилаб олингандан сўнг, композиция майдонида қирқиб олинган шакллар жойлаштирилади ва истаганча улар ўрни ўзгартирилиб, янги кўринишларни таҳлил қилиш мумкин бўлади. Шу билан бирга, акварель, гуашь бўёқлари ёки улар омиктасида юмшоқ мўйқаламлардан фойдаланиб рангли хомакилар ишланиши мақсадга мувофиқ бўлади. Рангда хомакилар ишлашда аввал катта шаклларнинг ўзаро ранг нисбатларини топиш лозим бўлиб, улар ер, осмон, бино, дарахт, бош қаҳрамон, инсонлар гуруҳи, жониворлар нисбатларидир. Рангли хомакилар бирор-бир ранг устуворлигида ёки карама-қарши ранглар, туслар кўринишида бўлиши мумкин.

Ранг муносабатларини танлаш бу талабанинг ранг сезиш, кўриш қобилиятига ва композиция мавзусига боғлиқ бўлади. Шу сабабли бу жараёнда ўнлаб хомакилар ишлашга тўғри келади. Хомакиларни кўп ишлаш талабада матн билан боғлиқ композициялар ишлаш бўйича билимларини ошириш ва кўникма ҳосил қилишда катта аҳамиятга эга. Китоб матнига сурат хомакиларини ишлашда *силуэт, аппликация* усулларидан фойдаланиш бўйича илк тажрибаларни эгаллайди. Шаклларни доғсиз текис бўяш талабани сабр билан ишлашга, озодаликка, интизомга ўргатади.

Вазифани бажариш жараёни китоб варагининг ҳақиқий ўлчамида асл кўринишини чизиш ва ҳошия қисмини ажратилдан бошланади. Композиция тасвири графит қалам билан аввал катта шакллар, сўнг ўрта ва кичик шакллар мумкин қадар аниқликда чизиб чиқилади. Инсон юз тасвирларида қисмларни чизиш танланган бўёқ турига боғлиқлиги юқорида айтилди.

Қалам тасвир иши яқунлангач, рангда иш жараёнига киришилади. Тасвирнинг орқа қисмлари хомакида белгиланган ранг билан икки маротаба бўяб, доғсиз ҳолатга эришгач, инсон, жонивор ва бошқа унсурлар бўялади. Турлашда бўёқнинг суюқ бўлиши рангни текис доғсиз бўяшда мураккабликлар тугдиради. Бўёқ каймоксифат куюкликда бўлиши текис доғсиз кўринишга эришишда кўл келади. Композициянинг барча қисмлари сифатли бўялгач, сиёҳқалам жараёнига ўтилади.

Тасвирдаги барча қисмлар тоғлар, дарахт, жонивор, инсон қомати, булут, ўсимлик дунёси ўз рангидан бир оз тўқроқ бўлган ранг билан нозик чизиклар орқали ўраб чиқилади. Инсон юз қисмини ранглашда унинг ижобий ёки салбий қаҳрамонлик жиҳатларини кўрсатиш имконияти бўлиб, бунда салбий ҳислатлиги совуқ ранг қўшимчасида, тус жиҳатдан тўқроқ, ижобий қаҳрамон унга тесқари равишда илик, ёқимли рангда бўяш орқали кўрсатиш яхши натижа беради. Шунингдек, салбий ёки ижобий қаҳрамонларнинг кийимларини ишлашда ҳам совуқ, илик ранглар орқали ҳал қилиш мумкин.

Эртакга ўзига ҳослик берувчи фантастик, ғайриоддий образлар борки, улар китоб сурати композициясини бойитади. Семурғ қуш, қанотли от, пари, аждар, дев, ёсуман кампир кабилар шулар жумласидан.

Кичик кыргыз китеби
Камбагалнинг қизи

Экинчи китеби
Ташкент-1995

34-расм. Муқова ва сарварақ ишлари

35-расм. Қаламда, оқ-қора, қора-оқ усулида ва рангли
хомакилар иш босқичи

36-расм. Асл ўлчамда катта шакллардан бошлаб ранглаш босқичи

37-расм. Сиёҳқалам иши билан вазифани якунлаш

Ҳаётда учрамайдиган бу ёки ижобий салбий қаҳрамонлар тасвирини ишлашда кўп изланиш, турди-гуман кўринишдаги хомакилар ишлаш ва мос ижро услубини топишга тўғри келади. Мумтоз миниатюра асарларидаги баъзи ушбу жониворлар тасвирларини кузатиш, нусха олиш орқали илк тажрибалар орттирилади. Ўқитувчининг оғзаки, амалий маслаҳатлари талаба фантазиясини ортишига ёрдам беради.

Вазифа бўйича китобга икки сурат ишлаш уларнинг композиция тузилиши, ранглари турлича бўлишига қарамай, ижро усули ва жараён ўхшаш кечади. Иллюстрацияда тасвир қисмини хошия қисмидан ажратиб турувчи вертикал ва горизонтал чизикларни мўйкалам ёки ресфедер воситасида чизиш билан яқунланади. Ички суратларни ишлашни яқунлаш жараёнида “Ашёларда ишлаш“, “Миниатюра композицияси” фанларидан олинган амалий тажрибалар қўл келади. Вазифа талабада халқ эртаклари мавзусида матн воқеаларига тасвирлар ишлаш юзасидан билимини орттиради ва амалий тажрибанинг шаклланишига ёрдам беради.

Мавзуга доир топшириқлар

1. Мавзуга қўшимча иллюстрация ишлаш.
2. Аппликация усулида машқлар ва синовлар ўтказиш.
3. Либосларда қўлланиладиган безак турларини аниқлаш.
4. Инсон қоматларини алоҳида қоғозда турли кўринишда ишлаш.
5. Бош қаҳрамон тасвирини турли кўринишларда силуэт усулида ишлаш.
6. Бош қаҳрамон турли кўринишлардаги тасвирини рангда ишлаш.
7. Салбий ёки ижобий қаҳрамон образини рангда ишлашни ўрганиш.
8. Corel DRAW дастурида фон рангларини ўзгартириш.

Назорат учун саволлар

1. Аппликация усулининг афзал томонлари нимада?
2. Силуэт усулининг ўзига хос томонлари нимада?
3. Иллюстрацияда асар мазмунини очишда рангларнинг аҳамияти борми?

4. Corel DRAW дастуридаги “пипетка” асбоби нима вазифани бажаради?

5. Эртақ иллюстрациясида қандай ранглардан фойдаланган маъқул деб биласиз?

6. Қайси нақш турларидан фойдаланиш яхши натижа беради деб ўйлайсиз?

7. Танланган эртақ мавзусида ишлашни давом эттиришни истармидингиз?

8. Эртақдаги салбий ва ижобий қаҳрамонларни ишлаш сизга ёқадими?

9. Компьютер график дастурларини қўллаш сизга маъқул келдими?

10. Эртақ китобини безатиш бўйича нашриёт буюртмасини бажаришга тайёрмисиз?

Мавзунинг ўқув мақсади

Эртақ китоби воқеалари асосида иллюстрация ишлашда мавзу танлаш уларнинг ўзаро маъно, композиция жиҳатдан фарқланишига эътибор бериш, хомаки ишлашда доира бўйлаб жойлашув, силуэт, аппликация усулларини қўллаш, ритм, статика, динамика ҳолатларига эътибор бериш, сувли бўёқлардан унумли фойдаланиш, хомаки тасвирини шаффоф қоғоз ёки катаклар ёрдамида асл нусха шаклига ўтказиш, воқеа мазмунидан келиб чиқиб ранг танлаш, текис доғсиз бўяш, бош қаҳрамон тасвирида руҳий кечинмаларни сездириш, инсон либосларида, сурат ҳошиясида миллий нақш намуналаридан фойдаланиб безакдорликка эришиш усулларини ўргатиш, сиёҳкалам чизиклари билан тасвирларни ўраб чиқиш, якуний кўринишга эришиш. Талабада китоб ички сурати, иллюстрация ишлаш бўйича тажриба ҳосил қилиш, кўникмасини шакллантириш.

38-расм. "Ўзбек халқ эртаклари" вазифасининг якуний натижаси тадаба иши мисолида

39-расм. Тоҳир ва Зухра эртагига ишланган суратлар

40-расм. Тоҳир ва Зуҳра эртагига ишланган иллюстрация.
Талаба иши

У БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНИ КИТОБИНИ БЕЗАШ

Қаттиқ муқова (переплёт), форзац, зарварақ ва иккита иллюстрация ишлаш

5.1. Назарий қисм

Достон халқ оғзаки ижодининг энг қадимий ва ўлмас намуналаридан бўлиб, унда халқнинг озод ҳаёт, фаровон турмуш, адолат, тенглик, муҳаббат ва вафо, дўстлик, қардошлик ҳақидаги асрий орзулари мавзу бўлиб келади. Достон таркиби ва маъносига кўра эртаксимон йирик эпик жанрдир. Достонда гўзал инсоний фазилатлар: ҳалоллик, тўғрилиқ, камтарлик, жасорат мадҳ этилади, айрим кишилардаги ёлғончилик, кўркоқлик, мактанчоқлик каби одатлар қораланади, яхшилик улуғланади, ёмонлик рад этилади.

У бахшилар томонидан тўкилган, ёд олиниб дўмбира садоси билан халқ сайиллари, байрамлари, тўйлари каби оммавий йиғинларда жонли ижро этиб келинган ва халқимиз севиб тинглайдиган алоҳида санъат тури. Халқимиз орасида Эргаш Жуманбулбул ўғли, Муҳаммадқул Жомурод ўғли Пўлкан, Фозил Йўлдош ўғли каби бахшиларнинг номи маълум ва машҳур. Бахшилар бадиий сўзнинг моҳир усталари, кучли хотира, жисмонан соғлом бўлиб, халқ орасида катта обрўга эга бўлишган.

“Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Кунтуғмиш”, “Орзигул”, “Баҳром ва Гуландом”, “Ширин ва Шакар”, “Юсуф ва Аҳмад”, “Эрали ва Шерали”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” каби кўплаб достонлар бизгача етиб келди ва бугунги кунда ҳам халқ сайиллари, байрамларида бахшилар томонидан қуйланмоқда.

Мавзу танлаш

Мавзу танлаш учун талаба ўзбек халқ достонларидан бирини ўқиб, унинг мазмуни билан яқиндан танишади. Достон воқеаларидаги асосий ва қизиқарли қисмлар бош қаҳрамоннинг жасорат-

лари, топкирлиги каби китобхонга таъсир этадиган, хотирасида сакланиб қоладиган воқеалар тасвир ишлаш учун мавзу сифатида белгилаб олинади. Сурат ишлаш жараёнида зарур бўладиган кўшимча тайёргарликлар, халқ амалий санъати намуналари, безаклари, либослари, турар жой, бино, ўтов, жанг, хўжалик анжомларининг кўриниши ҳақида материаллар тўплашга киришилади. Уларни топишда тарих, ўлкашунослик музейлари, мумтоз миниатюра суратлари ва олдинги авлод рассомларининг асарлари ва интернет тармоғидан фойдаланиш мумкин.

Амалий вазифалар: Достон китобида *қаттиқ муқова, форзац, зарварақ (титул), иллюстрация* ишлаш.

5.2. Достон китоби муқовасини ишлаш

Қаттиқ муқовалар асоси қалин қоғоз-картон бўлиб, сунъий чарм ёки майин рангли мато билан копланиши сабабли, унинг сатҳида икки ранг воситасида ёзув ва безаклар тасвири босилади.

Достон китоби катта ёшдаги китобхон учун мўлжалланиб, *қаттиқ муқова – переплёт* билан нашр қилинади. Шу сабаб китобнинг берк томони – *корешок* қисми маълум бир қалинликдан иборат бўлиб, безашда уни ҳисобга олиш лозим бўлади. Вазифада қаттиқ муқованинг ёйма кўринишини безатиш режалаштирилган. Унинг композициясини ишлашда олдинги эртак муқоваси вазифасини бажаришда орттирилган тажрибаларга суянилади ва ривожлантирилади. Хомакилар ишлашда қаттиқ муқова ўлчамининг икки баробар кичиклашган шаклларда қалам, тушь, гуашь ва темпера бўёғидан фойдаланилади.

Халқ достонларини безашда, унинг руҳиятини очишда халқ амалий санъати намуналари: меъморий обидалар, гилам, мато, кулолчилик, маъданчилик, заргарлик, миллий либос безакларидан ўринли фойдаланиш мумкин. Қаттиқ муқова хомакисини ишлаш давомида мумтоз миниатюра, чоп этилган достон китоблари намуна сифатида ижодий ва танкидий ўрганиб чиқилади. Китоб номи асосий ўринни эгаллагани учун хат турини танлашга алоҳида эътибор қаратилади, янгича ёндошиш бўйича кидиришлар олиб борилади. Ёзув ҳарфларида маҳаллий амалий санъат безагининг ўзига хос қисмларини қўллаш орқали унга мос янги хат турини ҳосил қилишга ҳаракат қилинади.

Қаттиқ муқовада бош қахрамон образи, унинг бирор-бир жасоратига бағишланган тасвир ишланиши ёки халқ амалий санъати безаги, нақш ва мос хат тури уйғунлигида композиция ишлаш мумкин. Безак танлашда дoston куйланган ҳудудга хос безаклардан фойдаланиш мақсадли ҳисобланади. Мисол учун “Алпомиш” дostonи Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларига хос бўлса, “Шохсанам ва Ошиқ Ғариб” дostonи Хоразм вилоятида куйланган. Шундан келиб чиқиб, биз дoston китобини безашда қайси ҳудудга хос халқ безаги, кийимларидан фойдаланишимиз кераклиги маълум бўлади.

Китоб муқовасининг ёйма кўринишини чизиб олинади. Одатда, бундай китоблар 205x280 мм ўлчамида бўлиб, корешок кенлиги – 25 мм ни ташкил этади. Бошланғич хомакилар муқованинг икки баробар кичик ўлчамида бажарилади.

Аввал қоғоз сатҳида қалам билан ёзув, тасвир ўринлари, уларнинг ўлчам нисбатларини аниқлаш бўйича хомакилар чизилади. Кейинги босқичда композиция жиҳатдан мақбул бўлган қаламда ишланган хомаки тасвири силуэт усулида бажарилади. Бунда ҳар бир шакл қора ранг билан ўз чегарасида доғ сифатидаги кўринишда бўялади. Натижада биз асос ранг устида ёзув ва тасвир жойлашуви, уларнинг ўзаро нисбатларини аниқ кўрамыз. Қоникарли натижага эришганимиздан сўнг, қаттиқ муқованинг рангли хомакисини ишлашга ўтиш мумкин. Чизилган муқова шакли икки ва ундан ортиқ ранглар қоришмасидан тайёрланган мураккаб ранг билан бўялади. Қуриган сатҳга режадаги асар номи ва тасвир қалам билан чизилгач, улар таг рангга уйғун бўлган ранг билан бўялади. Учинчи ранг тасвир аниқлигини ошириш мақсадида безак, ёзув қисмида ишлатилади. Китоб номи ҳамда матнга боғлиқ рамзий тасвир орқали, корешокда хат тури ва безак намунаси кўрсатилиши мумкин. Китоб муқоваси орқа қисмининг безатилиши шарт бўлмаган ҳолда, у таг ранг кўринишида қолиши ёки олд қисмига мос тарзда безатилиши ҳам мумкин.

Қаттиқ муқова композициясининг хомакисини ишлашда қалам воситасида қидириш, силуэт усули, фон ранги, хат тури, амалий санъат безак намуналарини танлашда, муқова олди ва корешок қисмини безатишда компьютернинг Corel DRAW дастуридан унумли фойдаланиш мумкин.

Мукова аслини ишлаш: қаттиқ мукова композициясини топиш учун каламда, силуэт усулида, рангда ишланган барча хомакилар жамланиб ўқитувчи ва талаба муҳокамасида ютуқ ва камчиликлари кўриб чиқилади. Композиция жиҳатдан дoston мавзусини очиб берадиган, бадийлиги юқори бўлган энг мақбул асл кўринишни бажариш учун асос сифатида танлаб олинади.

Вазифани бажариш учун сифатли қоғоз тортилган планшет, графит калам, сувли бўёқлардан фойдаланилади. Қаттиқ мукованинг ёйма ҳолдаги кўриниши чизгич ва калам ёрдамида чизилади. Танланган ранг билан бутун сатҳ гуашь ёки темпера бўёғида икки маротаба бўялади. Керакли ранг, тус кўринишига эришилгач, тасвир қисмидаги инсон, жонивор ва бошқа шакллар каламда оч чизгилар билан чизилади ёки шаффоф қоғоз орқали тасвирлар ўтказилади. Рангли хомаки асосида ёзув, тасвир рангларини тайёрлаймиз. Ихтиёримиздаги икки рангдан бири билан шу рангга тегишли жойлар бўялади. Доғсиз текис ранг кўринишга эришилгач, иккинчи ранг билан тегишли жойлар бўялади.

Корешокдаги безак ва ёзувларни бўяшни мукова билан бир вақтда олиб бориш ёки иккинчи жараён сифатида алоҳида ишлаш талаба ихтиёрида бўлади.

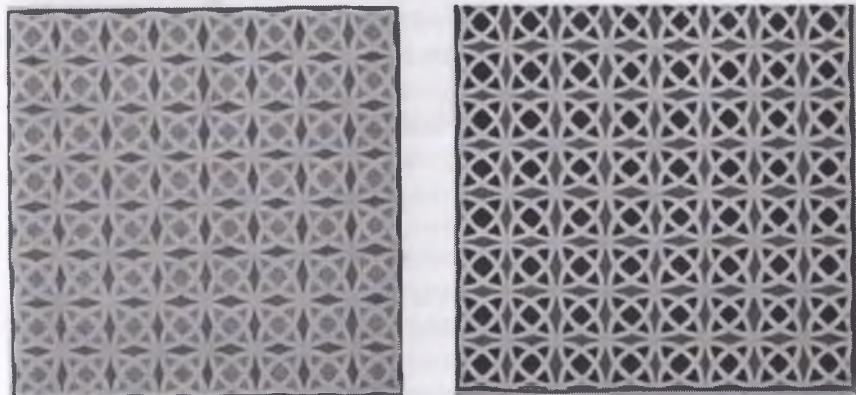
Эслатма: гуашь, темпера бўёқлари билан катта шаклларни бўяшда бўёкнинг қаймоксифат куюкликда бўлиши рангларнинг текис, доғсиз бўялишига ёрдам беради.

5.3. Форзац

Китоб таркибида форзац китобхон диққатини жалб қилмайдиган қисм бўлиб, уни маълум бир ғояни ифодаловчи композиция тасвири билан безаш талаб қилинмайди. Халқ достони китобининг форзац қисмини безашда раппорт усулидан ёки амалий санъат безаклари намуналаридан фойдаланилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Амалий санъатнинг гиламдўзлик, матога гул босиш, маъданчилик, зардўзлик, заргарлик санъатларидаги геометрик, ислимий нақш безаклари форзацни безатишда кўл келади.

Раппорт усулида форзац композициясини бажариш. Қоғоз сатҳини катакларга бўлиб олинади. Бир катакда чизилган тасвир ўгирилган ҳолда ўнг томондаги катакда чизилади. Бу икки катак тасвири пастки икки катакда тепадан пастга ўгирилган ҳолда

чизилади, бу тўрт каттак тасвири бошка каттакларда тартиб асосида қайтарилди. Бир ранг воситасида ҳосил бўлган безак асоси барча қисмда бўялади.

41-расм. *Ранпорт композицияларига мисол*

Рангли варақ сатҳида график кўриниш берадиган ахроматик ранглар билан безак тасвири ишланади. Форзац композицияси бутун варақ юзасида ёки марказида медальон, шамс, олти ва саккиз бурчак кўринишида бўлиши мумкин. Шу билан бирга, дoston мазмунидан келиб чиқиб меҳнат, жанг курулларидан иборат композиция ишлаш мумкин. Композиция қидириш жараёнида олдин қалам, сўнгра бир рангда силуэт, аппликация усулларидан фойдаланиш яхши натижа беради. Компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиш вақтни тежаш, қиска вақт давомида кўплаб композиция кўринишларини кўриб чиқишда, асос ранги, ёғоч, тош фактураларини кўрсатишда, безак тури ва ўлчамини аниқлашда ёрдам беради. График дастурлардан унумли фойдаланишни билиш талабанинг келгусидаги касбий фаолиятида, нашриётлар билан ҳамкорликда китоб безатишида, керакли кўникмаларни эгаллашида кўл келади.

Мавзуга доир топшириқлар

1. Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги дostonларни ўқиш.
2. Дoston мазмунига мос хат турларини танлаш.
3. Қаттик мукова кўринишларига композиция ишлаш.

4. Халқ амалий санъатидаги безак турларини ўрганиш.
5. Форзац турлари билан танишиш.
6. Форзац учун безак турларини танлаш.
7. Меҳнат ва жанг қуролларидан иборат композиция ишлаш.
8. Корешокда безак ва китоб номини жойлаш.
9. Катта сатхларни текис ва доғсиз бўяш бўйича синовлар ўтказиш.
10. CorelDRAW дастурида фон ранглариини ўзгартириб фактура ҳосил қилиш.

Назорат учун саволлар

1. Халқ дostonларининг бошқа адабиёт турларидан фарқи?
2. Дoston кимлар томонидан тўкиб ижро этилади?
3. Дoston мавзуларида қандай гоьлар илгари сурилади?
4. Дoston қуйлаган бахшилардан кимларни биласиз?
5. Дoston китоби каттик муқовасини безатганда қандай намуналардан фойдаланиш тўғри бўлади?
6. Форзац деб китобнинг қайси қисмига айтилади?
7. Форзацда қандай безак турларидан фойдаланишни тўғри деб биласиз?
8. Дoston китоби корешогида қайси маълумотлар келтирилади?
9. Қайси дoston китобини безатишни истардингиз?
10. Раппорт усули деганда нимани тушунасиз?

Мавзунинг ўқув мақсади

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг ажойиб намуналаридан бўлган дostonларни шеърый матнда ўқиш, асар гоьсини тушуниш, асосий воқеаларни ажратиб олиш, бош қахрамон жасоратларини умумлаштириб каттик мукова учун тасвирлар ишлаш, китоб номини ёзишда хат турини танлаш, икки ранг воситасида муқованинг ранг ечимини топиш, нашриёт талаблари асосида каттик мукова вазифасини яқунлаш бўйича талабага керакли амалий билимларни бериш, кўникмани шакллантиришдан иборат.

5.4. Достон китобига сарварақ ишлаш

Хомакилар ишлаш жараёни китоб варагининг икки маротаба кичиклашган шаклларида олиб борилади. Қаламда хат ёзув ўрни, шакли, ўлчами достон мавзусига мос бўлиши учун изланишлар олиб борилади. Ёзув ҳарфларида маҳаллий амалий санъат безагининг ўзига хос қисмларини қўллаш орқали ўзига мос янги хат турини ҳосил қилиш мумкин. Оқ қоғоз сатҳида ёзув ва кичик рамзий тасвир, асосан бир рангда ишланади. Тасвир сифатида достон воқеасидаги бош қаҳрамон анжомлари ёки достон дўмбира билан гулхан атрофида куйланадиган кечки вақт кабиларни эътиборга олиб, бахши, гулхан, дўмбира тасвирларидан фойдаланиш мумкин. Бир-бирини такрорламайдиган хомакилар ўзаро такқосланиб, уларнинг афзал топилган томонлари бир хомакида жамланади ва у асл нусха учун асос сифатида қабул қилинади. Хомакилар ишлашда хат турини танлаш ва унинг ўлчамини аниқлашда компьютернинг CorelDRAW дастуридан унумли фойдаланиш тавсия қилинади.

Қоғоз сатҳида китоб варагининг ўлчами чизилгач, ёзув ва тасвирлар графит қаламда аввал енгил чизиклар билан чизилади. Камчиликлар бартараф қилинган, чизиклар тўқроқ аниқликда чизилади. Қора туш ёки сувли бўёқ билан иш жараёни давом эттирилади. Сарварақ асосан оқ қоғозда бажарилишини инобатга олиб, хатога йўл қўймасликка эътибор берилади. Чунки ҳар қандай тузатиш оқ қоғоз сатҳида доғ ҳосил қилади ва бу ҳолат босмаҳона талабларига жавоб бермайди. Бугунги кунда бундай камчиликларни компьютернинг график дастурларида осон бартараф қилиш имконияти бор бўлсада, талабада мутахассислик сифатларини шакллантириш мақсадида хатога йўл қўймаслик мақсад қилиб қўйилади.

Танланган рангда аввал достон, нашриёт ва шаҳар номи, ёзув қисми, сўнгра безаклар икки маротаба қоплаш орқали ишланади. Ҳошия қисмини ажратувчи тўғри чизиклар мўйқалам ёки ресфедр ёрдамида бажарилади.

5.5. Достон китобига иллюстрация ишлаш

Иллюстрация хомакисини ишлаш: вазифада достон матнидаги сурат ишлашга мос, қизиқарли воқеалар танлаб олинади. Иллюс-

трацияларни ишлаш якунида ўзаро ўхшашлик бўлмаслиги учун матндаги турли воқеалар, бош қаҳрамоннинг кўрсатган жасоратига ҳамда унга тескари сифатда устози, ёри билан суҳбати каби осойишта кўринишдаги воқеага бағишланиши иллюстрацияларнинг турли-туман ва кизиқарли бўлишига ёрдам беради. Хомакилар ишлаш варақ шаклининг кичиклаштирилган кўринишида олиб борилади. Композицияда ижобий кўринишлар шакланган сари хомаки ўлчами катталашиб, асл нусха кўринишига ўтади. Бу жараёнда катта асосий шакллар ер, осмон, бино, инсонлар гуруҳи, жонивор шаклларининг ўзаро ўлчам, тус нисбати жойлашиш ўрни уларнинг ўзаро нисбатини топиш мақсад қилиб қўйилади. Хомакида варақ шакли вертикал ва горизонтал ўқ чизиклар билан тўққизта шаклга бўлиб олинса, композиция маркази сифатида тўққиз қисмдан фойдаланса бўлади.

Бу ёрдамчи чизма асосида сурат марказини турли қисмларда тасвирлаш имкониятларини синаб кўриш мумкин бўлиб, бирига ўхшамайдиган композициялар устида қидирув олиб бориш имкониятлари ортади. Иш жараёнида графит қаламнинг юмшоқ турлари ёки рангли қаламлардан фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга, акварель, гуашь бўёқларида умумий ранг нисбатларини аниқлаш бўйича изланишлар олиб бориш мумкин. Халқ дostonларида ўзига хос бадий бўрттиришлар борки, улар асар қаҳрамонлари танасининг катталиги, жисмоний имкониятлари, тенгсиз маҳорати қабилар ҳаётийлик асосида ишонарли тасвир ишлашни қийинлаштиради. Шунинг учун мавзу танлашда уларни эътиборга олиш зарур бўлади. Мавзудаги қарама-қарши кучлар тўқнашувига бағишланган композицияларда динамик ҳолатни кучайтириш учун диагонал ҳаракатни берувчи чизиклар асосида шаклларни жойлаштириш мумкин. Хомакилар ишлаш жараёнида улар ўзаро такқосланиб, ютуқ ва камчиликлар танқидий кўз билан муҳокама қилиб борилади ва кейинги кўринишда улар инobatга олиб ишланади. Хомакида шаклларнинг фонга нисбатан ўлчами, оч ёки тўқлик ҳолатларини ҳам аниқлашда *силуэт* усулидан фойдаланилади. Композициядаги тасвирлар ўрнини аниқлаш, турли-туманликка эришиш, вақтни тежаш мақсадида аппликация усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Ранг билан ишлашда турли ранг гаммасида қидирувлар олиб бориш тавсия қилинади. Матн мавзусидан келиб чиқиб илиқ, иссиқ ёки совуқ ранглар

устуворлигида композициянинг рангли ечимини топиш учун синовлар ўтказиш, суратларда мавзуни тўлақонли очиш, ўзига хосликни таъминлайди. Рангли хомакилар жамланиб ўзаро тақ-косланади ва унинг афзал томонлари сўнгги хомакида жамланади. Унинг олдинги хомакилардан фарқи китоб варағининг асл ўлчамида бажарилиб, қалам тасвирда, рангда аниқликларга эътибор кучайтирилади. Натижада у иллюстрация асл нусхасини ишлаш учун асос қилиб олинади. Халқ достонлари матнида турли: от, туя, сигир, қўй сингари уй жониворлари иштирок этади. Композиция ишлаш давомида уй жониворлари тасвирини ишлаш машқлари жуда фойдали ҳисобланади. Иллюстрация хомакиларини ишлашда ранг турларини танлаш, хошияда турли фактуралардан фойдаланишда компьютернинг CorelDRAW дастуридан унумли фойдаланиш тавсия қилинади.

42-расм. Туя тасвирини ишлаш босқичлари

Достон китобига иллюстрация аслини ишлаш: вазифасини бажариш жараёни олдинги тажриба асосида китоб варагининг ҳақиқий ўлчамида асл кўринишини чизиш ва ҳошия қисмини ажратишдан бошланади. Агар танланган хомаки композициясини ўзгаришларсиз, айнан такрорлаш мақсад қилиб қўйилса, унда хомаки ва асл нусха шакли тенг катакларга бўлиниб, улар ёрдамида тасвирлар кўчирилади. Бу усул талабага “Ашёларда ишлаш” фанидаги мумтоз миниатюра асарларидан нусха олиш вазифасидан маълум бўлиб, ушбу тажрибага суянилади. Аксинча, асл нусхада хомакига нибатан тўлдириш, ўзгартиришлар киритиш режалаштирилган бўлса, композиция тасвири эркин равишда кўзланган мақсад асосида чизилади. Тасвирлар графит қалам билан аввал катта шакллар, сўнг ўрта ва кичик шакллар мумкин қадар аниқликда чизиб олинади. Инсон юз тасвирларини чизиш танланган бўёқ турига боғлиқлиги юқорида айтилди. Қаламтасвир иши яқунлангач, рангда иш жараёнига киришилади. Тасвирнинг орка (фон) қисмлари хомакида белгиланган ранг билан икки маротаба бўялиб доғсиз ҳолатга эришилгач, инсон, жонивор ва бошқа унсурлар бўялади. Ранг билан турлашда бўёкнинг суюқ-куюқ ҳолатига эътибор берилади, ранглар кичик идишларда тайёрлаб олинishi мақсадга мувофиқ бўлади. Инсон либоси, гилам, от ёпингичи каби нақшли тасвирлар яқунлангач, сиёҳқалам ишларини бажаришга киришилади. Бунда сиёҳқалам чизикларининг ранги шу шакл рангидан бир оз тўқ ранг билан чизилади. Якуний жараён бу инсон юз ва қўлларини ишлаш бўлиб, жуда маъсулиятли вазифа ҳисбланади. Юз қисмини ишлашда қахрамоннинг руҳий ҳолатини кўрсатиш учун бошқа қоғозда машқлар бажариш мақсадга мувофиқ бўлади. Кейинги жараёнлар ҳам “Миниатюра композицияси”, “Ашёларда ишлаш” фанларидан олинган билим ва кўникмалар асосида давом эттирилади.

Китобат санъати фанидаги вазифаларнинг юқоридаги вазифаларидан ажратиб турувчи ўзига хослик томони шундаки, бир неча суратда бир қахрамон тасвирини турли кўринишларда ишлашга тўғри келади. Бир қиёфани олд, ён томонидан, турли руҳий ҳолатини тасвирлашда шу қахрамонни таниш имконияти даражасида чизиш мусаввир учун мураккаб ва масулиятли вазифа ҳисобланади. Бу мураккаб вазифанинг ечими жонли қиёфанинг турли ҳолатлардаги кўринишларидан қораламалар чизиш,

хотирадан чизиш, эслаб қолиш сифатларини мустақил шакллан-тириб боришдир.

Халқ достонлари вазифаларни бажариш жараёнида талаба-нинг китобни бадиий безаш бўйича билимлари мустаҳкамланади. Шаклларни турлашда ранглардан унумли фойдаланиш, доғсиз бўяшга кўникмаси мустаҳкамланади. Рангланган инсон юз шакллари устидан қалам билан чизилиб, ўзига хос жиҳатларини топишга, яъни образ яратишга ҳаракат қилинади. Таҷрибаси юқори бўлган талаба юз қисмлари, либос нақшларини бўялган шакл устидан қалам чизгиларисиз ранг билан ишлаши мумкин. Инсон тасвирларини ишлашда мавзудан келиб чиқиб унинг ижобий ёки салбий сифатларини очиб беришга эътибор қаратилади. Вазифа китоб номи ёзилиб, инсон юз қисмлари, либос безаклари, сиёҳқалам чизикларини тортиш жараёни сифатли бажарилгандан сўнг яқунланган ҳисобланади. Вазифа талабада халқ достонлари мавзусида матн воқеаларига тасвирлар ишлаш юзасидан билимини орттиради, амалий ишлаш бўйича кўникма ҳосил қилишга ёрдам беради.

43-расм. *Сурат ишлашнинг дастлабки босқичлари*

44-расм. "Алпомиш" достонига ишланган суратнинг
яқуний қурилиши

Мавзунинг ўқув мақсади

Ўзбек халқ достони китобини безашдан мақсад аввало талабага халқ дostonчилиги бўйича адабий меросимиз ҳақида маълумот бериш, халқ дostonларни ўқиш орқали уни яқиндан таништириш, матн воқеаларидан композиция ишлаш учун мавзу танлаш, қаттиқ мукова, форзац, зарварақларга шартли тасвир ишлашда халқ амалий санъати намуналаридан унумли фойдаланиш, хат турини танлаш ёки мосини яратиш, ички суратлар композициясини ишлаш бўйича мавзу танлаш, ранглардан унумли фойдаланиш, уларда маҳаллий безак намуналаридан фойдаланиб суратни яқунлаш юзасидан тажрибаларини ошириш кўникмаларини мустаҳкамлашдан иборат. Шу билан бирга, компьютернинг график дастурлари CorelDRAW дан ўринли ва мақсадли фойдаланиб, иш жараёнини тезлатиш, бугунги кун замон талаблари асосида ишлашда ўз билим, тажрибасига суяниш, мустақил равишда тўғри қарор қабул қилишни ўргатиш. Бугунги кун китобхони, нашриёт талаблари асосида дoston китобларини безаш юзасидан амалий тажриба, кўникмаларни ҳосил қилиш ва шакллантириш.

Назорат учун саволлар

1. Сиз танлаган дoston қайси жиҳатлари билан сизга маъқул келди?
2. Бош қахрамоннинг қайси сифатлари ўзингизда бўлишини истардингиз?
3. Иллюстрация композициясини ишлашда нима учун айнан шу мавзуларни танладингиз?
4. Яна қайси дoston мавзуларига сурат ишлашни истардингиз?
5. Хомаки ишлашда қайси усуллар сизга маъқул келди ва нима учун?
6. Иллюстрацияда мазмунни очишда рангларнинг аҳамияти борми?
7. Компьютернинг график дастурларидан қайсиларида мустақил ишлай оласиз?
8. Танлаган дostonингизни безатиш бўйича сизга нашриёт томонидан буюртма сифатида таклиф тушса нима қиласиз?
9. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим деб ҳисоблайсизми?

10. Фан вазифаларини бажариш жараёнида ўзингизда бўлган кўникмалар ортди, янгилари шаклланди деб айта оласизми?

11. Фан юзасидан қандай вазифалар бўлишини истар эдингиз?

Мавзуга доир топшириқлар

1. Мавзуга қўшимча иллюстрация ишлаш.
2. Асосий қаҳрамон тасвирининг турли кўринишларини қаламда ишлаш.
3. Қаҳрамон тасвири турли кўринишларини силует усулида ишлаш.
4. Аппликация усулида композиция кидирувларини олиб бориш.
5. Ранг билан мавзунини очиқ бериш устида синовлар олиб бориш.
6. Ички суратда фойдаланиш учун халқ амалий санъатидаги безак турларини ўрганиш.
7. Жониворлар, от, туя, сигир, қўй тасвирларини ишлаш.
8. Тоза қоғозда инсон тасвирларини ишлаш машқларини бажариш.
9. Photoshop дастури имкониятларини ўрганиш.
10. Китоб ички суратларини безашда CorelDRAW дастури имкониятларини ўрганиш.

VI БОБ. АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ХАМСА” АСАРИДАГИ ДОСТОНЛАРДАН БИРИНИ БЕЗАШ

Қаттиқ муқова зарварақ, сарварақ ва икки ички сураат ишлаш

6.1. Назарий қисм

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, ғазал мулкининг султони Алишер Навоийнинг номи форс ва туркий тилда ёзган ғазаллари, “Хамса” достонлари орқали асрлар давомида яшаб келмоқда. Навоий сиймоси XV аср шарқ ренессанси даврининг буюк инсонлари каторида ҳақли равишда олдинги каторларда туради.

Тарихдан маълумки, у ўз тасаруфидаги мол-мулкдан халқ учун мактаб, хаммом, кўприк каби иншоотлар қурдирган, иқтидорли ёшларга ҳомийлик қилган, элпарвар, бағри кенг инсон бўлган. У ҳаётлик давридаёқ достонлари мавзуларига бағишлаб замондош мусаввирлар томонидан кўплаб суратлар ишланган. А. Навоийнинг беш достондан иборат “Хамса” асари мусаввирлар учун битмас мавзу, илҳом манъбаи ҳисобланади.

45-расм. *Мусаввир Қосим Али ишлаган А. Навоий тасвири*

Халкимиз улуғлайдиган Ватанга, ёрға муҳаббат, садоқат, вафо, адолат, тўғрилик, ҳалоллик, меҳнаткашлик, жасорат каби умуминсоний ва миллий кадриятлар шоир дostonларида куйланади.

46-расм. А.Навоий буюк шоирлар даврасида:

1. Ҳасан Деҳлавий.
2. Алишер Навоий.
3. Абдураҳмон Жомий.
4. Низомий Ганжавий.
5. Ҳусрав Деҳлавий.
6. Шайх Саъдий.
7. Абулқосим Фирдавсий.
8. Санойӣ.
9. Анварий.
10. Ҳақоний

47-расм. А. Навоий достонларига ишланган миниатюра асарларидан намуналар

Муаллифнинг “Фарход ва Ширин”, “Сабъаи сайёр” дostonлари сурат ишлашга мос романтик мавзуларга бойлиги билан ажралиб туради. Шу сабабли биринчи навбатда уларга мурожаат қилиш тавсия қилинади. Талаба адабий асар мавзуси билан танишиш жараёнида ўзида қизиқиш уйғотган воқеаларни мавзу сифатидаги рўйхатини тузиб олиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу мавзуларга ишланган мумтоз миниатюра суратлари билан яқиндан танишиб чиқади, улардаги композиция ечими, ранг танлаш, ижро усулини кузатади ва муҳокама қилади.

Бугунги кунда ҳам унинг ҳаёти, асарларига тасвирий ва амалий санъатнинг барча йўналишида ижод қиладиган мусаввир, ҳайкалтарошлар мурожаат қилишдан тўхтамайдилар. Бунга сабаб, унинг ҳаётлик давридаги халқпарварлиги, адолатпарварлиги ва сермахсул ижодкорлиги, асарларидаги умуминсоний ғояларнинг устуворлиги десак бўлади. Хомаки ишлаш жараёнида талаба ўзи учун қизикарли бўлган, кўз олдига келтира олган воқеага композиция ишлашдан бошланади. Вазифани бажаришга киришишдан олдин биринчи ўзбек график rassом Искандар Икромов томонидан ишланган “Навоий лирикаси”, “Беруний” каби китобларнинг безаклари билан танишиб чиқиш фойдали бўлади.

6.2. Алишер Навоий дostonига муқова ишлаш

Муқова хомакисини ишлаш: вазифага киришишдан олдин талабанинг мумтоз қўлёзма, тошбосма китоблар, улардаги муқова турлари, бугунги кунда муқова ва қорешок қисми кўшиб ишланган китоб намуналари билан танишиб чиқиши фойдали ҳисобланади. Қўлёзма китоб муқовалари узоқ йиллар давомида фойдаланишга мўлжалланган бўлиб, жонивор териси ва ўзаро ёпиштирилган қоғоз қатламидан иборат бўлган сиртда турли нақшинкор медалон шакллар босма усулида бўртма ҳолда туширилганлигини кўриш мумкин. Бугунги кунда муқовалар ашёси сунъий чарм, сиртига майин махсус мато ёпиштирилган картон бўлиб, қаттиқ муқова ёки “*переплёт*” деб аталади. Бундай муқовани безатишда асос ранги, унинг устидан ёзув ва тасвир учун икки рангдан фойдаланилади.

Бу вазифа олдинги босқич вазифаларига нисбатан бир оз мураккаблашади. Бунда талаба муқованинг олд ва орқа томон-

ларини бир ранг ечимида ҳал қилиш, асар номини хаттотлик усулида ёзиш, миллий нақш турларини қўллаш орқали юқори бадиийликка эришиши мақсад қилиб қўйилади. Қаттиқ мукова хомакиси олдинги тажрибалар асосида қоғоз, графит қалам ашёларида кичик ўлчамларда бажарилади. Унинг композициясида икки ранг билан яхлит ва жиддийликка асосланган улуғвор кўринишни ҳосил қилишга, бадиийликка эътибор берилади. Қаттиқ мукова ўз сиртидаги ёзув, безакнинг график усулда аниқ тасвирланишини талаб қилади. Хомаки ишлашда рангли қоғоз ва рангли қаламлардан фойдаланиш мумкин бўлиб, у вақтни тежайди ва якуний кўринишни аниқроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Муаллиф ва асар номини ёзишда хат турини танлаш муҳим бўлиб, у ўз даврини эслатувчи хаттотлик хат турларидан бирортасига асосланиши мумкин. Безак сифатида фон қисмида гириҳ, ислимий нақш тасвири ишланиб, улар устида ажралиб турувчи олтин рангида муаллиф ва асар номи ёзилиши мумкин. Композиция изланиш жараёнида силуэт усули қўл келади. График усулда композицион кидирувлар олиб борилгандан сўнг рангдаги ечимни аниқлаш устида изланишлар олиб борилади. Асл ўлчамда қаттиқ мукованинг ёйма кўриниши чизилади. Мураккаб ранг билан бутун сатҳ бўялади. Фон рангига яқин бўлган туси бир оз оч бўлган ранг билан гириҳ ёки ислимий нақш тасвири бўялиб, тўрсимон кўриниш ҳосил қилинади. Муаллиф исми ва асар номининг аниқ ўқилишини таъминлаш мақсадида бир оз ёрқин ранг билан ёзув ҳарфлари бўялади. Бу вазифа турли рангларда бўялган қоғозлар устида олиб борилади. Мақсад мавзуга мос ранг турини танлаш. Вазифани бажариш давомида ишланган хомакиларни жамлаб, улар ўқитувчи билан кўриб чиқилади ва бадиийлиги юқори бўлган, ўзига хосликка эришилган бир нечаси танлаб олинади. Улардаги мазмунли томонлари ўзаро бир хомакида жамланиб, асл нусха учун асос сифатида қабул қилинади. Вазифанинг ижодий тасвир қисмлари қўл меҳнатида бажарилса, унинг такрорланувчи қисмларида замонавий компьютер имкониятларидан фойдаланиш мумкин. Вақтни тежаш ва турли ранглар уйғунлигини аниқлаш, нақш, гириҳ қисмларини жойлаштириш, ёзув ўлчамини аниқлаш, танлаш имкониятини ҳосил қилиш мақсадида компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиш тавсия қилинади.

48-расм. *Икки ва уч рангли муқова эскизи*

Муқова аслини ишлаш

Планшетга тортилган қоғоз сатҳида муқова асл ўлчамидан иборат шакли чизиб олинади. Танланган хوماкига асосланиб муқова шакли темпера, гуашь ёки улар аралашмасидан тайёрланган рангда юмшоқ мўйқалам билан бўялади. Қуриган ранг устидан иккинчи маротаба бўялиб, доғсиз текис рангли кўринишга эришилади. Тозаликни сақлаш мақсадида ёзув, тасвир, безак чизмалари шаффоф қоғоз орқали рангли сатҳга ўтказилади. Аввал таг асос рангига яқин рангда гириҳ ёки ислимий нақшлар ишлаб яқунланади. Китоб номи аниқ ўқилиши мақсадида таг асос рангидан ажралувчи ёзув қисми учун тайёрланган ранг билан икки маротаба бўялади.

Муқова безак қисми (тасвир, нақш) ҳам шу усулда шаффоф қоғоз орқали рангли сатҳга ўтказилади. Ранг билан турлаш сиёҳқалам билан яқунланади.

6.3. Алишер Навоий достониға Зарварак ва Сарварак ишлаш

Китобнинг форзац қисмидан кейинги сарварақнинг чап томонидаги варақ зарварак дейилади. Зарваракда муаллиф портрети, туғилган ва вафот этган саналари, илмга чақирқовчи маърифат-парвар сўзларини келтириш мумкин. Алишер Навоийнинг туркий тил ривожига қўшган ҳиссасини, инobatга олсак, бу варақда унинг тасвирининг чизилиши мантиқан тўғри бўлади. Мусаввир Қосим Али қаламига мансуб асога суяниб турган кекса шоир суратини кўпчилик яхши билади. Бу миниатюра асарида олтинранг фонда, ҳаёт рамзи бўлган яшил либосда, тозалик, поклик рамзи бўлмиш оқ саллада, юзидан нур ёғилиб турган, соколларига оқ оралаган нуроний буюк шоир тасвирини кўрамиз. В. Кайдалов, Абдулҳак Абдуллаев, Неъмат Қўзибоев, Чингиз Аҳмаров каби бир қатор ўзбек рассомлари томонидан яратилган шоир образларини ўрганиб чиқиш асосида унинг янги тимсолини ишлаш мураккаб вазифа ҳисобланади. Муаллиф шоир тасвири ишланган суратларни ижодий таҳлил қилиб ўзининг қаҳрамонининг янгича образини ишлаши учун изланишлар олиб боришига тўғри келади. Зарварак ва сарварак ёнма-ён жойлашгани сабаб ўқувчи уларни бир вақтда кўради. Шунинг учун улар устида бир вақтда ишлаш тўғри бўлади. Вазифа оқ-қора усулда ёки енгил ва босиқ ранглар билан бажарилиши назарда тутилади.

Сарварак ишлашда: мумтоз китоб безатиш санъатининг анъаналари билан танишиб чиқилади. Китоб муаллифи дoston номини ёзишда муковада ишлатилган ёзув усулидан фойдаланиш мумкин. Сарварак ўрта қисмида бадиий асар мазмунига мос фалсафий, рамзий маънодаги сурат чизилиши мумкин. Мисол тариқасида “Фарҳод ва Ширин дostonи” учун қаҳрамон Ширин жамолини илк кўрган ойнаи жаҳон, асар марказидаги Фарҳоднинг тоғда тош йўниб сув келтириш воқеасидан келиб чиқиб тош синдирувчи чўкир, сув ва муҳаббат рамзи бўлмиш атиргулнинг ўзаро уйғунлашган композицияси орқали кўрсатиш мумкин. Асар билан яқиндан танишган мусаввир учун дoston бундай рамзларга жуда бой бўлиб, улардан унумли фойдаланиш унинг хотирасига, синчковлигига, мантикий мулоҳаза юритиш қобилиятига боғлиқ.

Сарварақ композициясини хомаки ишлаш жараёни олдинги вазибалар сингари бажарилади. Хомаки ишлашда барча график ашёлардан эркин фойдаланилади. Муаллиф, дoston номини ёзиш учун хат, ҳамда рамзий тасвир турини танлаш, ўлчамини аниклаш, варақ сатҳидаги ўрнини белгилаш каби ўхшаш иш жараёнларида компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиш вақтни тежаш, иш унумини ошириш, замон билан ҳамнафасликда ишлашга ўргатади ва у бугунги кун кадрлар тайёрлаш юзасидан кўйилган давлат талабларига мос келади.

Зарварақ ва сарварақ асл кўринишини ишлаш

Бу вазиба олдинги вазибалардан бир оз фаркланиб, бунда икки варақда турли тасвирлар жойлашишидан катий назар умумий яхлит кўринишига эришиш лозим бўлади. Ҳар икки варақ хошия чизикларининг бир ўлчамда олиниши бу йўлдаги биринчи кадам бўлади. А.Навоий тасвири ва сарварақдаги ёзувдан кейинги тасвир ўлчамларининг такрорланиши уларга яна бир умумийлик беради. Бундай такрорланувчи ўлчам ва шаклларга хомаки ишлаш давомида эришиш мумкин. Бундан ташкари, икки варақда ранг ечимларининг ўхшашлиги ҳам уларни ўзаро боғлайди.

Ок коғоз сиртида икки варақ шакли ёнма-ён чизилади. Ҳар иккисининг хошия ўлчамлари бир хил кенглик ва баландликда чизилади. Сарварақда Алишер Навоий тасвирини ишлашда Қосим Алининг “Навоий” асарини ўрганиш, нусха олиш оркали тайёргарлик кўрилади. Танланган хомаки асосида графит қалам билан шоир тасвири, унга тегишли саналар, зарварақдаги китоб номи, тасвир ва безакларини чизиш ҳамда уларни туш ёки бўёқлар билан ишлаб яқунлашдан иборат бўлади. Иш жараёнида озодалик, сифат, бадийлик, нащриёт ва босмаҳона талаблари эътиборга олинади.

Мавзуга доир топшириқлар

1. А.Навоийнинг тасвири ишланган суратларин ўрганиш.
2. А.Навоийнинг “Хамса” дostonларидан бир нечасини мутолаа қилиш.
3. Фарҳод тасвирининг турли кўринишларини силуэт усулида ишлаш.
4. Ширин тимсолига портретлар ишлаш.
5. Мажнун тасвирини турли кўринишларини силуэт усулида ишлаш.

6. Апликация усулида композиция қидирувларини олиб бориш.
7. Ранг билан мавзуни очиб бериш устида синовлар олиб бориш.
8. Ички суратда фойдаланиш учун халқ амалий санъатидаги безак турларини ўрганиш.
9. CorelDRAW дастурида ишлаш ва унинг имкониятларини ўрганиш.
10. Photoshop дастурида ишлаш ва имкониятларини ўрганиш.

Назорат учун саволлар

1. А. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
2. Сиз танлаган дoston қайси жиҳатлари билан сизга маъқул келди?
3. Бош қаҳрамоннинг қайси сифатлари ўзингизда бўлишини истардингиз?
4. Фарҳод ва Мажнун образларидаги умумий ва фарқли томонларини биласизми?
5. Иллюстрация композициясини ишлашда нима учун айнан шу мавзуларни танладингиз?
6. А. Навоийнинг яна қайси дostonига сурат ишлашни истардингиз?
7. Хомаки ишлашда қайси усуллар сизга маъқул келди ва нима учун?
8. Иллюстрацияда мавзуни очишда рангларнинг аҳамияти борми?
9. Компьютернинг график дастурларидан қайсиларида мустақил ишлай оласиз?
10. Танлаган дostonингизни безатиш бўйича сизга наشريёт томонидан буюртма сифатида таклиф тушса нима қиласиз?
11. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим деб ҳисоблайсизми?

Мавзунинг ўқув мақсади

Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларидан бирини ўқиш, дoston ғояси билан танишиш, китоб муқоваси, зарварағини ишлашда хат турини танлаш, муқова тасвирий қисмида асос ранги ва ёзув, тасвири кўрсатишда икки рангдан фойдаланиб умумий

уйғун ранг кўринишига эришиш, муқова, корешок, зарварақ безакларини бугунги кун нашриёт талаблари асосида яқунлаш, иш жараёнида хат турини танлаш, асос ва тасвир ранглари уйғунлигини топиш бўйича компьютернинг график дастурларида синовлар олиб бориш юзасидан кўникмаларни шакллантириш.

6.4. Алишер Навоий дostonига иллюстрация ишлаш

Юқорида айтиб ўтилганидек, Алишер Навоий дostonлари бадий тасвир ишлашга мос, романтик воқеаларга бой бўлиб, унга мумтоз мусаввирлар ва замондош рассомлар кўплаб суратлар ишлашган. Талаба дostonни ўқиш давомида ўзига ёққан воқеалардан бир нечтасини мавзу сифатида белгилаб олади. Мавзу воқеаларининг ўзаро кизикарли бўлиши улардан бири ҳаракатда, бошқаси осойишта кўриниш касб этиши ички суратларнинг бетакрорлигини таъминлайди.

А.Навоий дostonларига кўплаб мусаввирлар суратлар ишланганлар. Шу сабабли мавзу танлашда ўтмиш ижодкорлар кам муружаат қилган воқеаларни танлаш талаба учун ҳам, китобхон учун ҳам кизикарли ва фойдали бўлади. Тоғда тош йўнаётган Фарҳод олдиға Шириннинг канизаклари билан келиши, шамол унинг юзидаги пардасини кўтариши ва қаҳрамоннинг ошиқ бўлиши воқеаси романтик ва лирикаға бой гўзал мавзу. Шунинг учун бу асарға ўтмиш мусаввирлари ажойиб миниатюраларни кўп ишлашган. Албатта, бир мавзуга чексиз, бир-бирини такрорламайдиган турли композиция, ранг ечимларида бетакрор суратлар ишлаш мумкин. Тасвирий санъатнинг ўзига хослиги ва кучи ҳам ана шунда. Шундай бўлишиға қарамай, талаба фантазиясининг эркин ривожланиши, олдинги ишланган суратларға қарам бўлиб қолмаслиги учун янги мавзуни топиши тавсия қилинади. Бу талабани дoston матнидаги ҳар бир воқеани чуқур ўрганишға ва ёдда сақлашға ундайди.

Вазифада китоб матниға икки сурат ишлаш режалаштирилган. Талабаға ҳар икки суратни бутун варақ сурати сифатида бажариш ёки улардан бирини матн ёзувлари билан боғлаб, ярим варақ сурати сифатида бажариш эркинлиги берилади. Мавзулар воқеа жиҳатдан бир-бириға яқин бўлиб қолмаслиги, композиция ечими

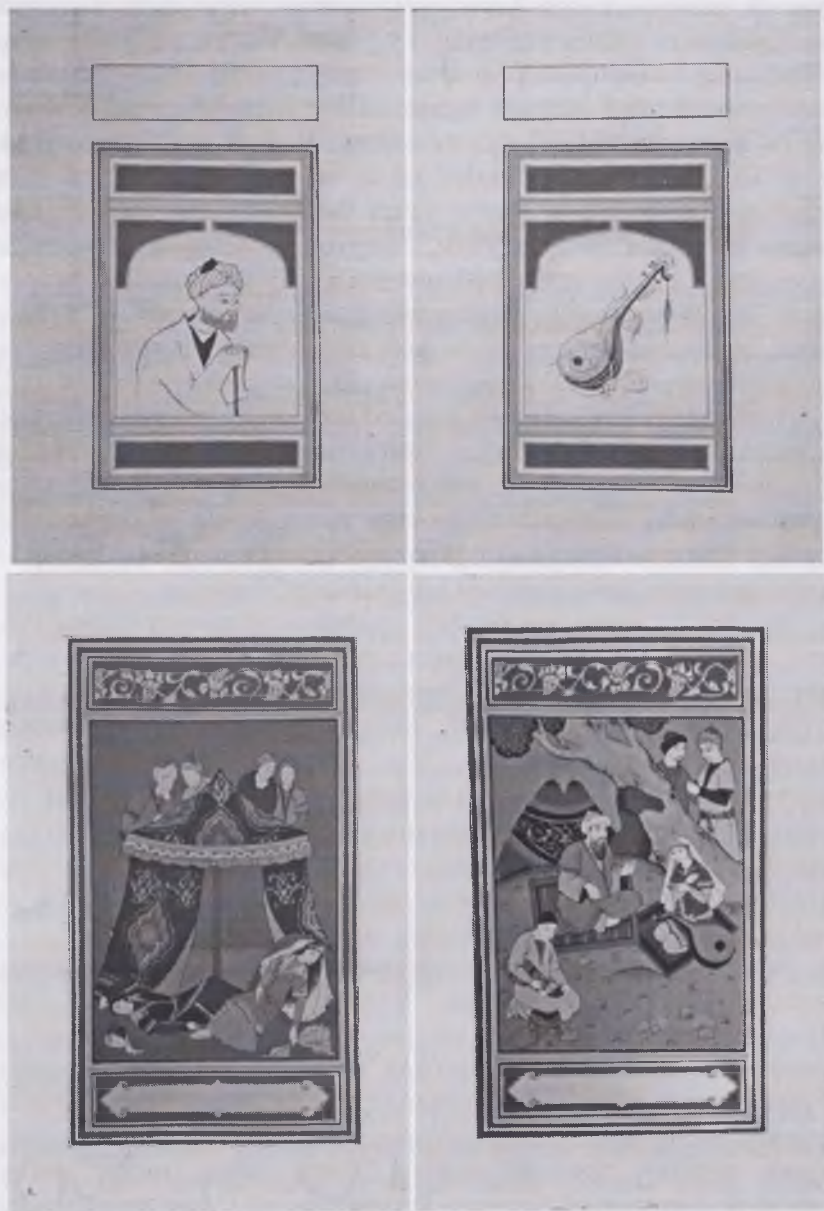
мумкин кадар турлича бири статик, иккинчиси динамик кўри-нишда бўлиши тавсия қилинади.

Мумтоз миниатюра композицияларига хос томонлардан бири тасвирларнинг ўз ўлчамини бузиб, хошия қисмига чиқиб бориши, хат ёзувининг тасвир билан боғланиб, бадиий жиҳатдан қутилмаган ва ўзига хос кўринишни кашф қилинишидир. Китоб ички суратларини ишлашда ушбу ўзига хосликлардан фойдаланиш тавсия қилинади. Мисол учун, “Фарход ва Ширин” достонида Фарходнинг билим олиши, Мониждан хунар ўрганиши каби мавзулар осойишта лирик кўринишларда композиция ишлашни, унинг жасоратлари ҳақидаги воқеалар динамик кўринишдаги композициялар орқали тасвирлашни талаб қилади.

Аввалги босқич вазифаларида хомакилар олдин кичик ўлчамда ишланиши талаб қилинган бўлса, энди бу талаба ихтиёрида бўлади. Талаба олдинги босқич вазифаларини бажариш давомида ҳосил қилинган кўникмалар асосида асл ўлчамда изланиш олиб бориши мумкин. Бунга сабаб дoston воқеаларида кўплаб инсон ва жонивор тасвирларини ишлаш заруратининг борлиги.

Хомакилар ишлашда бадиий график ашёларнинг барча турлари, композиция изланишларида ритм, статика, динамика, контраст, силуэт, аппликация усулларида эркин фойдаланилади. Хроматик ранглардан фойдаланиб, иссиқ-совуқ ранг устуворлигида изланишлар олиб борилади. Ўзи истаган ашёларда ишлаш, фактура ишлатиш, ўз усулини қидириш, синовлар ўтказишлар талабага ижодий ва рухий эркинликни беради. Суратлар хомакисини ишлаш, хошияга нақш турини танлаш, ранг уйғунлиги бўйича изланишлар олиб бориш, синовлар ўтказишда компьютернинг график дастурларидан фойдаланиш тавсия қилинади.

Ўқитувчи ва талаба муҳокамасида ишланган хомакилар танқидий ўрганиб чиқилади. Улардан бири танланиб, асл кўринишни ишлаш учун асос қилиб олинади. Катаклар ёрдамида композиция тасвири тоза коғозда белгиланган варақ шаклига кўчирилади. Қаламтасвир ишларида табиат, бино, инсон, турли жонивор тасвирлари яхлит рангларда турланади. Ёрдамчи қисмлар дарахт, тошлар, ўсимлик дунёси, бино, нақш, гириҳ, либос безаклари, рангланган шакллар устидан енгил қалам чизикларида чизиб олингач, турланади. Сиёҳқалам чизиклари тортилиб, инсоннинг юз қисмлари ишланади.

49-расм. А.Навоийнинг “Сабъаи Сайёр” достонига ишланган зарварақ, сарварақ иллюстрациялар. Талаба иши.

50-расм. А.Навоийнинг “Саъди Искандарий” достониға ишланган иллюстрациялар. Талаба иши.

Хошия қисмида нақш безакларини турлаш, сиёҳқалам билан яқунлаш жараёни ҳам бирга олиб борилиши ёки иккинчи босқич сифатида ишланиши талаба ихтиёрида бўлиб, ўзи ёктирган ва кўникма ҳосил қилган усулда бажариши мумкин. Иш вақтида озодаликни сақлаш мақсадида ишланмайдиган асар қисми ёки бутун хошия қисмини шаффоф қоғоз билан ёпиб химоя қилиш тавсия қилинади. Ранг тайёрлаш, ранглар билан ишлашда туслар уйғунлигига эришиш, назорат қилиш, сақлаб қолиш ўқитувчи маслаҳати асосида олиб борилади. Композиция хошияси, гириҳ, нақш хошияси, бино қисмларидаги тўғри ва нозик чизикларни бажаришда ресфедр асбобидан унумли фойдаланиш тавсия қилинади. Инсон тасвирларида ижобий ёки салбий қаҳрамонларни илиқ, туси оч ёки совуқ ранг иштирокидаги туси тўқ ранглар орқали кўрсатиш бўйича маслаҳатлар берилади. Ички суратларни ишлаш натижасида талабанинг мумтоз адабиёт асарларига композиция ишлаш бўйича тажрибалари ортади, кўникмалари мустаҳкамланади ва малака ҳосил қилади.

Мавзуга доир топшириқлар

1. А.Навоийнинг дostonлари билан яқиндан танишиш.
2. Мавзуга қўшимча иллюстрация ишлаш.
3. Фарход тасвирининг турли кўринишларини қаламда ишлаш.
4. Фарход тасвирининг турли кўринишларини силуэт усулида ишлаш.
5. Фарход ва Мажнун образларини ўзаро таккослаш.
6. Апликация усулида композиция кидирувларини олиб бориш.
7. Мумтоз миниатюра асарларидаги Фарход тасвирларини ўрганиш.
8. CorelDRAW дастури имкониятларини ўрганиш.
9. Adobe Photoshop дастури имкониятларини ўрганиш.

Назорат учун саволлар

1. А.Навоийнинг дostonлари қайси жиҳатлари билан сизга маъкул келди?
2. Фарходнинг қайси сифатлари ўзингизда бўлишини истардингиз?
3. Мумтоз мусаввирлар асарнинг қайси воқеаларига тасвирлар ишлашган?
4. А.Навоийнинг қайси дostonларига сурат ишлашни истардингиз?
5. Хомаки ишлашда апликация усули сизга маъкул келдими ва нима учун?
6. Иллюстрацияда мазмунни очишда рангларнинг аҳамияти борми?
7. Компьютернинг график дастурларидан қайси бирида мустақил ишлай оласиз?
8. Танлаган дostonингизни безатиш бўйича сизга нашриёт томонидан буюртма сифатида таклиф тушса нима қиласиз?
9. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим деб ҳисоблайсизми?
10. Ван вазифаларини бажариш давомида ўзингизда бўлган кўникмалар ортди, янгилари шаклланди, деб айта оласизми?

Мавзунинг ўқув мақсади

Ўзбек халкининг буюк мутаффакири Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларидан бири ёзилган китобни безашдан мақсад, аввало талабага Навоий ижоди ҳақидаги билимларини эслатиш. Талабага дostonлардан бирини ўқитиш орқали асар билан яқиндан таништириш, матн воқеаларидан композиция ишлаш учун мавзу танлаш, каттик мукова, форзац, зарварақларда шартли тасвир ишлашда халқ амалий санъати безакларидан унумли фойдаланиш, хат турни танлаш ёки мосини яратиш, ички суратлар композициясини ишлаш бўйича мавзу танлаш, ранглардан унумли фойдаланиш, ички суратларда маҳаллий безак намуналаридан фойдаланиб суратни яқинлаш юзасидан тажрибаларини ошириш ва кўникмаларини мустаҳкамлашдан иборат.

VII БОБ. ФИРДАВСИЙНИНГ “ШОҲНОМА” КИТОБИНИ БЕЗАШ

7.1. Назарий қисм. Шоир ҳақида маълумот

Форс шоири Хақим Абулқосим Мансур Хасан Фирдавсий Тусий (934–1024) – Эронда Тус шаҳри атрофидаги кичик мулкдор оиласида туғилган. У машҳур “Шоҳнома” (55 минг байтдан иборат) асарини 30 йил давомида (биринчи қисмини 994, иккинчи қисмини 1010 й.) ёзган. Фирдавсий “Шоҳнома”ни Эрон шоҳи Махмуд Ғазнавий саройида ўқийди, лекин асари яхши қабул қилинмайди ва шоир тақдирланмайди. Хафа бўлган шоир шоҳ Ғазнавийнинг келиб чиқиши қулга бориб тақалишига ишора қилиб шеър ёзади ва мамлакатни тарк этиб, қолган умрини қувғинда ўтказди. 1934 йилда Тус шаҳрига Фирдавсий номи берилди. Техрон, Рим, Душанбе шаҳарларида шоирга ёдгорлик ҳайкали ўрнатилган. Шу билан бирга, Самарқанд, Боку, Еревандаги кўчалар унинг номи билан аталади. 1971–1976 йиллар Тожикфильм студияси томонидан “Шоҳнома” мавзусида уч қисмли бадиий фильм ишланди.

Бу вазифа Алишер Навоий асарларини безаш вазифасининг узвий ва мантиқий давоми ҳисобланади. Шарқ халқлари адабиётининг йирик вакилларида Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири ҳисобланади. Асар дастлабки шоҳлар – Қаюмарс, Хушранг, Тахмурад, Жамшид, Заҳҳок, Сухроб ва Сиёвушнинг қахрамонлик қиссалари, Рустиқ дostonнинг ажойиб саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилади. Кейинги бобларда Кайхусрав подшолиги, Бежан ва Манижа дostonи, Исфандиёрнинг етти жасорати, Исқандар дostonи, Баҳромгўр подшолиги, Хусрав Парвез ва Ширин дostonи каби ажойиб воқеаларни ёритади. Ҳар бир воқеа мусаввирни илҳомлантирадиган мавзулар шодаси десак муболага бўлмайди.

“Шоҳнома” китобхон хотирасида узок сақланиб қоладиган воқеаларга бойлиги билан машҳур. Асар романтик руҳдаги мавзуларга бой бўлиб, бир неча асрлар давомида мусаввирлар

эйтиборини тортиб, улар ижодининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Достон қахрамонларининг донишмандлиги, ғайриоддий жасоратлари, қўйилган хато натижаси, изтироблар ҳақида ҳикоя қилади. Асар бугунги кунда ҳам замонамиз мусаввирлари учун ажойиб илҳом манбаи ҳисобланади. Шоҳномадаги энг машхур карамон паҳлавон Рустам образи бўлиб у билан боғлиқ воқеалар мавзусига ишланган суратларнинг саноғи йўқ. Бу қахрамон жасоратларига қўплаб мусаввирлар турли туман композициялар ишлашган бўлса-да, уни ҳар бир суратда онсонлик билан ажратиш олиш мумкин. Рустам образи бошидаги дубулғаси устидан қоплон, танасига йўлбарс териси кийилган ҳолда тасвирланади. Бу икки кучли йирткич терилари унинг мислсиз куч –қуввтидан далолат бериши билан карамоннинг рамзига айланган. Фирдавсийнинг бошқа қахрамони Сиёвуш доимо поклик рамзи оқ кийимда тасвирланади.

51-расм.

7.2. Шоҳнома китобининг муқовасини безатиш

Мукова хомакисини ишлаш: олдинги босқич вазифаларига нисбатан бир оз мураккаблашади. Бунда талаба мукованинг олд ва орқа томонларини бир ранг ечимида ҳал қилиши ва қорешоқ қисмини мукова композицияси билан бирга ишлаши кўзда ту-тулади. Вазифа ўз моҳияти ва таркибига кўра қаттиқ мукова композицияси ҳисобланади. Хомакилар ишлаш жараёнида муковасининг икки томони ишланган китоблар билан тапишиб чиқилади.

Муковадаги хат, безак ўрни, уларнинг ўзаро ўлчам нисбатларини аниқлаш бўйича қаламда хомакилар ишланади. Хат турини танлашда китоб мазмуни, муаллиф яшаган давр ёзуви, воқеаларнинг қайси мамлакатда ривож топиши, шу мамлакат ёзув тури каби жиҳатлардан унумли фойдаланиш мумкин. Буни Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари мисолида кўришимиз мумкин. Асарда Эрон мамлакатида яшаб ўтган қадимги шоҳлар ҳақида ривоятларнинг кўп-кўп келтирилиши мусаввирдан Эрон ҳудудига тегишли ҳайкал-тарошлик, амалий санъат намуналарини ўрганишга, улардан ёрдамчи материал сифатида фойдаланишга ундайди. Ҳомаки ишлаш учун рангли қоғозлардан фойдаланиш ёки темпера бўёғида турли рангларда мукова шаклини бўяб олиш тавсия қилинади. Рангли қоғоз сиртида қаламда чизилган шаклларни тағ асосга мос рангда бўялганида иш натижаси тез кўринади. Сувли бўёқ турларидан ташқари олгин, кумуш рангларидан фойдаланиш мумкин.

Мукова хомакисини бўйича изланишлар олиб бориш жараёнида орттирилган аввалги тажрибаларга суянилади ва ўхшаш кечади. Муаллиф, асар номи, тасвир ва безак уйғунлигида асар муковасига мос композиция ишлаш учун кўп хомакилар ишлаш талаб қилинади. Турли ранг уйғунлигида ишланган хомакилар жамланади, ўқитувчи ва талаба биргалигида мақсадли кўринишга эга бўлгани мукова асл нусхасини ишлаш учун асос қилиб танланади.

Замон билан ҳамнафас ишлаш, ёзув, тасвир ўлчамини аниқлаш, синовлар ўтказиш, танлаш имкониятини ҳосил қилиш мақсадида компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиб хомакилар ишланади. Вазифани бажариш давомида талабада мумтоз адабиёт китобларига мукова хомакиларини қаламда, рангда ишлаш, фактуралардан унумли фойдаланиш ва изланишлар олиб бориш бўйича кўникмалар ортади.

Асосий мақсад шарқ адабиёти дурдоналаридан бири “Шоҳнома” асарига мос бетакрор, улугвор, ноёб кўринишга эга муковани яратиш.

Мукова аслини ишлаш: Оқ қоғоз сатҳида мукованинг ёйма ҳолдаги кўриниши чизилади. Темпера, гуашь бўёғида ёки улар омиктасида режадаги ранг икки мартаба бўялади. Доғсиз текис кўринишга эришилгач, қалам ёрдамида мукова олди, корешок ва орқа қисми ажратилади. Ёзув ва безак тасвирлари энгил чизиклар билан чизилади. Асл нусханинг тоза кўринишини сақлаш мақсадида хомакидаги ёзув ва тасвир шаффоф қоғоз ёрдамида асл сатҳга ўтказилади. Ранг билан ишлаш жараёни олдинги тажрибалар асосида олиб борилади. Вазифани бажариш давомида талабада китоб муковасини бадий талаблар асосида ишлаш, фактуралардан унумли фойдаланиш, ёзув, тасвир қисмини қўлда бажариш, нашриёт талаблари асосида яқунлаш бўйича кўникмалар ортади.

Форзац ши – мукованинг ички қисми: китобхон диққати жалб қилинмайдиган қўш варақ. Шунинг учун форзац безаклари босиқ рангли қоғоз сиртида бажариш мақсадга мувофиқ бўлади. Шоҳнома матнида ов, жанг мавзулари ва фонтастик жониворлар; дев, пари, аждар, семурғ образлари кўп учрайди. Уларнинг тасвирлари китобхонда доим кизиқиш уйғотади. Шуларни инобатга олган ҳолда форзацни фонтастик жониворлар тасвирлари билан безатиш китобга бетакрорлик беради. Шунингдек, мусаввир ҳаёлот дунёсида эркин фикрлаш, чизишда чегараланмаган имкониятларни беради. Талаба истаганча ижодий ёндошиш имкониятига эга бўлади. Вазифа босиқ рангдаги қоғоз сиртида қалам, тушь ёки бир икки рангдан фойдаланиб бажарилиши мумкин.

7.3. Шоҳнома китобининг зарварақ ва сарварақларини безатиш

Зарварақ хомакисини ишлашда мумтоз китоб безатиш санъатининг анъаналари билан танишиб чиқилади. Зарварақда Абулқосим Фирдавсийнинг бўй-басти кўринишдаги ёки портрети тасвирланиши, буюк шоир дастонларидан мисралар келтириш мумкин. Қадимги эрон хайкалтарошлик, амалий санъат асарлари

жаҳон санъати тарихида ўзига хос бетакрор ўринга эга. Вазифани бажаришда уларни таҳлил қилиш ва хомаки ишлашда ижодий ёндошиб фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи ва курсдошлар муҳокамасида хомакилар таҳлил қилиниб мавзу кенг ёритилган хомаки танлаб олнади ва асл кўриниши учун қалам тасвири ишланади. “Шоҳнома” достонининг зарвараги асл кўринишини ишлаш олдинги босқич вазифаларидагига ўхшаш жараёнларни ўзига камраб олади. Улар қоғоз сатҳига варақ шаклини чизиш, ёзув ва тасвир ўрнини белгилаш, графит қалам билан муаллиф ва достон номини ёзиш, тасвир, безакларни чизиш ва уларни туш ёки қора бўёқлар билан ишлаб яқунлашдан иборат бўлади. Иш жараёнида озодалик, сифат, бадийлик, нашриёт ва босмаҳона талаблари эътиборга олиб ишланилади.

Сарварақ вазифаси: муаллиф, китоб, нашриёт ва шаҳар номи шунингдек, китоб мазмунига мос шартли тасвир сурати ишлашдан иборат бўлади. Муаллиф ва китоб номини ёзишда муқовада ишлатилган ёзув усулидан фойдаланиш мумкин. Сарварақ марказида қадимги Эрон ҳайкалтарошлигида кўп учрайдиган шох қудрати рамзини билдирувчи канотли шер, одам бошли шер ҳайкали сингари рамзий тасвирлар ёки амалий санъатида кенг ишлатилган нақш наъмуналаридан фойдаланиш мумкин. Асар воқеалари узоқ тарихдаги шохлик даврлари ҳақида ҳикоя қилиниши, катта ёшдаги ўқувчига мўлжалланганини инобатга олиб зарварақ, сарварақ босиқ ранглар ёки қора-оқ кўринишда ишланиши тавсия қилинади.

Ҳар икки варақ ҳошия чизиклари, тасвир ўлчамлари, ранларининг уйғун бўлиши қўшварақнинг яхлит композиция кўринишда бажарилишига эътибор берилади. Ёзув ҳамда рамзий тасвир турини танлаш, ўлчамини аниқлаш, варақ сатҳида жойлашиш ўрнини белгилаш каби ўхшаш иш жараёнларида компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиш вақтни тежаш ва иш унумини ошириш, замон билан ҳамнафасликда ишлашга ўргатади ҳамда у бугунги кунга кадрлар тайёрлаш юзасидан қўйилган давлат талабларига мос келади.

Мавзуга доир топшириқлар

1. Абулқосим Фирдавсий мероси билан танишиш.
2. “Шоҳнома” достонини ўқиш ва асар гоёсини тушуниш.

3. Темирчи Кова кўзғолони, Сол ва Зол киссаларини ўқиш.
4. Темирчи Кова ва шох Зоҳҳок тасвирларини ишлаш.
5. “Сиёвуш” достонини ўқиш ва унинг ғоясини муҳокама қилиш.
6. Сиёвуш воқеаларига композиция ишлаш.
7. “Рустам” достонини ўқиш ва унга композиция хомакисини ишлаш.
8. Фирдавсийнинг тасвирини ишлаш.
9. “Шоҳнома” достонига композициялар ишлаш.
10. Компьютер график дастурларида муқова кўринишларини бажариш.

Назорат учун саволлар

1. Фирдавсий ҳаёти ҳақида нималарни биласиз?
2. Асардаги Кова кўзғолонининг сабаблари нима эди?
3. Асардаги Сиёвуш қандай синовдан ўтади?
4. Асардаги Баҳром қандай шахс сифатида сизда таассурот қолдирди?
5. Асардаги Рустам қандай шахс?
6. “Шоҳнома” достонига ишланган қайси мумтоз миниатюра-ларни биласиз?
7. Мусаввир Султон Муҳаммаднинг қайси асарларини биласиз?
8. Достонда қандай фантастик образлар учрайди?
9. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим, деб ҳисоблайсизми?
10. CorelDRAW дастуридаги “Палец” асбоби нима вазифани бажаради?

Мавзунинг ўқув мақсади

А.Фирдавсийнинг буюк “Шоҳнома” асарини ўқиш, ундаги дастлабки шохлар – Қаюмарс, Хушранг, Тахмурас, Жамшид, Заҳҳок, Сухроб ва Сиёвушнинг қаҳрамонлик киссалари, Рустами достонининг ажойиб саргузаштлари ҳақида ўқиши достон қаҳрамонларининг ғайриоддий жасоратлари мавзусидан келиб чиқиб достон каттик муковаси, корешок қисми, форзац, зарварағига композиция хомакиларини ишлашда компьютернинг график дастурларида изла-

нишлар олиб бориш, асл нусхаларни ишлашда мос хат ва безак турларини танлаш, муковани рангдаги кўринишини топишда асос ранги ва ёзув, безакни кўрсатишда ўзаро уйғун ранглارни топиш, сифатли бўяб яқунлашда нашриёт, босмахона талабларини инобатга олиб бажариш бўйича талабада керакли кўникмаларни шакллантириш ва мустаҳкамлашдан иборат.

7.4. Шоҳнома китобига иллюстрациялар ишлаш

А.Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари турли афсонавий ва романтик қахрамонларга бой бўлиб, уларнинг кўплаб жасоратлари мусаввирлар учун доимий илҳом манбаи бўлиб келмоқда. “Шоҳнома” достонига Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Исфаҳон, Табриз каби машҳур миниатюра мактабларининг мусаввирлари кўплаб миниатюра суратларини ишлашган.

Асар темирчи Кова кўзголони, Зол ва Сом, Сиёвуш, Баҳром воқеалари паҳлавон Рустам ва Сухробнинг ғаройиб жасоратларига жуда бой.

Достон мавзуси билан танишиш давомида талаба ўзига мақбул воқеаларни белгилаб олади.

52-расм. Сиёвушнинг олов билан синалиши. Самарқанд мактаби

Мумтоз мусаввирларнинг “Шохнома” асарига бағишлаб ишлаган миниатюра асарлари билан танишади, уларнинг композиция тузилишини муҳокама қилади.

Кичиклаштирилган ёки асл варақ ўлчамида графит қалам билан хомакилар ишлашда китоб руҳига мос улуғворлик, бетакрорлик, китобхонни ўзига жалб қиладиган композициялар кидирувини олиб боради. Статик ва динамик кўринишларнинг бир суратда жамланиши иллюстрацияга бетакрорлик бериш билан бирга, дoston воқеаларини тасвир орқали ўқувчига тўлақонли кўрсатишга хизмат қилади. Сурат хомакисида тасвир ва хошиянинг уйғунлашиб, яхлит композиция ҳосил қилишига ҳаракат қилинади. Хошия қисмини бир ранг билан қанотли шер, қанотли кийик, аждар каби мазмунга мос ҳаёлий жониворлар тасвири билан бойитиш мумкин.

Хомакилар ишлашда бадиий график ашёларнинг барча турларидан эркин фойдаланилади, варақда тасвирларнинг композиция жойлашувлари бўйича изланишларда аппликация усулидан фойдаланилади. Ўзи истаган ашёларда ишлаш, фактура ишлатиш, ўз усулини қидириш, синовлар ўтказишлар талабага ижодий ва рухий эркинликни беради. Суратлар хомакисини ишлаш, хошияга нақш турини танлаш, ранг уйғунлиги бўйича изланишлар олиб бориш, синовлар ўтказишда компьютернинг график дастурларидан фойдаланиш тавсия қилинади. Вазифани бажариш жараёнида талабада романтик руҳдаги китоб матнига композиция хомакиларини қаламда, рангда ишлаш, фактуралардан унумли фойдаланиш, изланишлар олиб бориш бўйича тажриба ва кўникмалари ортади, малака ҳосил қилади.

Иллюстрациялар аслини ишлаш

Ўқитувчи ва талаба муҳокамасида ишланган хомакилар танкидий ўрганиб чиқилади. “Шохнома” руҳига мос хомакилар ичидан композиция ечимида бадиийлик, ижодий ёндашувлик юқори бўлгани асл кўринишни ишлаш учун асос қилиб олинади. Варақ шакли чизилиб, хошия қисми ажратилади. Катаклар ёрдамида хомакидаги композиция тасвири янги варақ шаклига кўчирилади.

Қаламтасвир ишларида табиат, бино, инсон, турли жонивор тасвирларини яхлит рангларда турлайди. Ёрдамчи қисмлар –

дарахт, тошлар, ўсимлик дунёси, бино, накш, гирих, либос безаклари, рангланган шакллар устидан енгил қалам чизикларида чизиб олингач, турланади. Сиёҳқалам чизиклари тортилиб, инсоннинг юз қисмларини ишланади.

Ҳошия қисмида накш безакларини турлаш, сиёҳқалам билан яқунлаш жараёни ҳам бирга олиб борилиши ёки иккинчи босқич сифатида ишланиши талаба ихтиёрида бўлиб, ўзи ёқтирган кетма-кетликда кўникма ҳосил қилган усулда бажариши мумкин. Иш вақтида озодалиқни сақлаш мақсадида ишланмайдиган асар қисми ёки бутун ҳошия қисмини шаффоф қоғоз билан ёпиб ҳимоя қилиш тавсия қилинади. Ранг тайёрлаш ва ишлашда ранглар, туслар уй-ғунлигига эришиш, назорат қилиш, сақлаб қолишда ўқитувчи маслаҳати асосида олиб борилади. Композиция ҳошияси, гирих, накш ҳошияси, бино қисмларидаги тўғри ва нозик чизикларни бажаришда ресфедр асбобидан унумли фойдаланиш тавсия қилинади. Инсон тасвирларида ижобий ёки салбий қаҳрамонларни илик, туси оч ёки совуқ ранг иштирокидаги туси тўқ ранглар орқали кўрсатиш бўйича маслаҳатлар берилади. Вазифани бажариш давомида талабада китоб матнидаги воқеаларни тасвир орқали ўқувчига етказиш, нашриёт ва бозор талабларига жавоб берадиган, бадийлиги пухта бўлган ички суратлар ишлаш бўйича кўникмалари ортади ва малакаси мустаҳкамланади.

*А.Фирдавсийнинг
“Шоҳнома” асарига ишланган
миниатюра асарларидан
намуналар*

53-расм. Шох Зоҳрак мавзусига бағишланган мумтоз сурат

54-расм. Зоҳҳак воқеасига ишланган иллюстрация. Талаба иши

55-расм. А.Фирдавсийнинг “Шоҳнома” китобини беашида миниатюра асарларидан намуналар вазифаси. Сарварақ, зарварақ ва иллюстрациялар. Талаба иши мисолида.

56-расм. “Шоҳнома” киобига ишланган талаба иши

Мавзуга доир топшириқлар

1. Абулкосим Фирдавсий мероси билан яқиндан танишиш.
2. Қадимги Эрон амалий санъати билан танишиш.
3. Хат турлари билан танишиш.
4. Асар руҳига мос безак турларини излаш.
5. Сиёвуш достонини ўқиш ва унинг ғоясини муҳокама қилиш.
6. Сиёвуш воқеаларига композиция ишлаш.
7. Рустам достонини ўқиш ва унга композиция хомакисини ишлаш.
8. Шоир тасвирини ишлаш.
9. “Шохнома” достони воқеаларига композициялар ишлаш.
10. Компьютер график дастурларида мукова кўринишларини бажариш.

Назорат учун саволлар

1. Фирдавсий ҳаёти ҳақида нималарни биласиз?
2. Достон қармонларидан кимлар ёдингизда қолди ва нима учун?
3. Достоннинг фалсафий ғояси нимада деб биласиз?
4. Замондош мусаввирлардан кимлар бу достон воқеаларига сурат ишлаган?
5. Асардаги Сухроб қандай шахс сифатида сизда таассурот қолдирди?
6. “Шохнома” достонига ишланган қайси мумтоз миниатюра-ларни биласиз?
7. Ушбу достон билан ўз ижодий фаолиятингизни боғлашни истармидингиз? Султон Муҳаммаднинг қайси асарларини биласиз?
8. Adobe Photoshop дастурининг вазифалари нималардан иборат?
9. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим, деб ҳисоблайсизми?
10. Adobe Photoshop дастуридаги “Штамп” асбоби қайси вазиятда қўлланилади?
11. CorelDRAW дастуридаги “Палец” асбоби нима вазифани бажаради?

Мавзунинг ўқув мақсади

“Шоҳнома” достонига ички сурат композицияларини ишлашда асар воқеаларини солиштириш, муҳокама қилиш, турли қаҳрамонлар жасоратига бағишлаб композиция хомакиларини қалам ва рангдаги изланишларида композицияни доира усулида топиш, силуэт усули, аппликация усулларида унумли фойдаланиш, асл нусха сиртига тасвирларни ўтказиш, ранг уйғунлигида доғсиз бўйиш, безак турларини ўринли қўллаш, сиёҳқалам чизиклари билан ички суратларни яқунлашда ҳар бирининг бетакрорлигига эришиш бўйича талабанинг кўникмаларини мустаҳкамлаш, ижодий фикрлаш, ижро қилиш фазилятларини ошириш, умумий малакаларни шакллантиришдан иборат.

VIII БОБ. XIX–XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Вазифа: XX аср ўзбек адабиёти вакилларидан бирининг китобини бадиий безаш.

Китоб муқоваси, зарварақ, иккита иллюстрация ишлаш.

8.1. Назарий қисм

Ўзбек романчилиги дунё романчилигига Абдулла Кодирийнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарлари орқали кириб келди. Бу икки буюк асар ўзининг миллийлиги, халқчиллиги билан романчилигимизга асос солди. Роман мавзусини суратлар орқали ўқувчига етказиш ҳар бир ўзбек мусаввири учун шарафли вазифа ҳисобланади. Ҳар икки роман яқин ўтмиш, хонлик даврида юртимизда бўлиб ўтган ҳаётини воқеалар асосида ёзилган. Роман Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раънонинг соф муҳаббатининг турли синовлардан ўтишига, муаллиф ибораси билан айтганда, тарихимизнинг қора кунларига бағишланган.

Мавзу танлаш учун талаба икки романдан бири билан яқиндан танишиб чиқади. Ўқиш давомида ўзини тўлқинлантирган воқеаларни мавзу сифатида белгилаб олади. “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларидаги ўзини тўлқинлантирган воқеаларни мавзу сифатида рўйхатини тузиб олади.

Шунингдек, XX аср ўзбек адабиётининг йирик вакиллари Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Мирзакалон Исмоилий, Пиримкул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Ўткир Хошимов, Мирмуҳсин, Шухрат, Хуршид Даврон, Тохир Малик кабиларнинг яқин тарихимиз иккинчи жаҳон уруши давридаги меҳнаткаш халқимизнинг оғир ҳаёти, тикланиш даври, бунёдкорлик воқеалари, ижодкор, изланувчан ёшлар ҳаёти, муҳаббатига бағишланган роман, қисса ва ҳикоялари вазифа мавзуси бўла олади.

Мавзу танлашда миллийлик, халқимиз эрксеварлиги, босқинчиларга қарши олиб борган қаҳрамонлик курашлари, саркардалар,

ижодкорлар, жаҳон илм фани тараққиётига ҳисса қўшган олимлар ҳаётига бағишланган мавзулар устувор ҳисобланади.

8.2. Ўзбек ёзувчиларидан бирининг китобига муқова ишлаш

Роман китоблар ўзбек хонадони аъзолари томонидан қайта-қайта ўқилиши кўзда тутилиб, қаттиқ муқова билан нашр қилинади. Хомакилар ишлашда олдинги вазифаларни бажариш давомида орттирилган тажрибаларга таянилади.

Муқова хомакисини ишлашда усти корешок, муқова ортидаги безак ўрни, муаллиф, роман номи, ёзув ўрни ва уларнинг ўзаро ўлчам нисбатларини аниқлаш бўйича қаламда изланишлар олиб борилади. Хат тури логин ёки кирил алифбосига асосланиб танланади. Роман воқеалари ҳаётдан олинганлиги, мавзусининг жиддийлигини инобатга олиб, унда кўп безаклар чизиш, ҳашамдорлик ортикча ҳисобланади. Муаллиф, асар номи, тасвир уйғунлигида роман муқовасига мос композиция ишлаш учун кўплаб хомакилар ишлаш талаб қилинади. Вазифа муқованинг ёйилган ҳолдаги, яъни корешок ва орқа қисми билан бирга қўшиб ишлашни назарда тутати.

Муаллиф ва китоб номини нафақат муқовада, балки кичик ўлчамда корешок қисмида ҳам жойлаштириш керак бўлади. Китоб муқовасининг олд ва орқа томонини бирга қўшиб ишлаш ёки улар алоҳида ва мустақил композициялар билан безатилиши мумкин. Бу муқова вазифасини бир оз мушкуллаштиради. Хомакилар ишлаш жараёнида муқовасининг икки томони безатилган нашрдан чиқан китоблар намуна сифатида ўрганилади. Бир ёки икки рангда, график йўналишда ишланган хомакилар жамланади, ўқитувчи ва талаба биргаликда танқидий кўз билан муокама қиладилар ва энг мақбули муқова асл нусхасини ишлаш учун асос қилиб танланади.

Замон билан ҳамнафас ишлаш, ёзув, тасвир ўлчамини аниқлаш, синовлар ўтказиш, танлаш имкониятини ҳосил қилиш мақсадида компьютернинг CorelDRAW дастуридан фойдаланиш тавсия қилинади.

Вазифани бажариш давомида талабада ўзбек ёзувчиларининг роман ва асарлари муковасига хомакилар ишлаш бўйича тажрибалари ортади.

Муқова аслини ишлаш. Муқовада энг муҳим жойи бу китоб номи ҳисобланади. Роман мавзусига мос шрифт танлашнинг аҳамияти катта бўлиб хат тури, ўлчами воситасида муқовани тасвирсиз безаш ҳам мумкин.

Муқовага чизиладиган тасвир матндаги бирор воқеага бағишланган ёки роман ғоясини очиб берувчи умумлаштирилган тасвир бўлиши мумкин. Асл кўринишни ишлаш учун оқ қоғоз сатҳида муқова шакли чизилади. Чизилган шакл темпера бўёғида режадаги ранг билан икки маротаба бўялади. Догсиз текис кўринишга эришилгач, қалам ёрдамида ёзув ва тасвирлар энгил чизиклар билан чизилади. Асл нусханинг тоза кўринишини саклаш мақсадида хомакидаги ёзув ва тасвирни шаффоф қоғоз ёрдамида бўялган сатҳга ўтказиш ҳам мумкин. Бир ёки икки рангдан фойдаланиб, ёзув ва тасвирнинг ташқи чегараси чизилади ва ўрта қисми режадаги рангда бўялади. Вертикал ва горизантал тўғри чизиклар ресфедр ёрдамида чизилади. Вазифани бажариш давомида талабада замонамиз ёзувчилари китобларининг каттик муковасини бадий кўринишда, нашриёт ва китоб бозори талаблари асосида бажариш, мустақил фикрлаш, қарор қабул қилиш, сифатли яқунлаш бўйича кўникмалари ортади ва малакаси мустаҳкамланади.

Мавзу танлашда А. Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ёки “Меҳробдан чаён” романларига мурожат қилинганда иккита сурат ишлаш режалаштирилган бўлиб, улар мавзу жиҳатдан турлича бўлиши керак. Агар биринчи иллюстрация Отабек ва Кумушнинг учрашуви, бахтли онларига бағишланса, иккинчиси унга тесқари равишда ҳижрон, айрилиқдаги воқеалар мавзу бўлиши мумкин. Бу талабани композиция ишлаш, ранг танлаш, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини турлича талқин қилиш изланишга ундайди

8.3. XX аср ўзбек ёзувчиларининг китобига зарварақ ва сарварақ ишлаш

Зарварақда китоб муаллифининг сурати ва у ҳақда муҳим маълумот ёки айтган ибратли сўзи келтирилади. Муаллиф портрети энгил чизиклар ёрдамида бажарилиши, сарварақ билан уйғун

кўриниши, ўқувчи диққатини тортмаслиги лозим. Зарварақ вазифасини бажаришда графит қалам, қора тушдан ишлаш анана тусига кирган бўлсада талаба истаган ашёсидан фойдаланиши мумкин.

Сарварақ ишлаш. Талаба зарварақ хомакисини ишлашга киришишдан олдин XX аср ўзбек ва хориждаги китоб безатиш санъатининг сўнги янгиликлари билан интернет тармоғи орқали танишиб чиқиши фойдали ҳисобланади. Сарварақ композициясига хомаки ишлаш жараёни олдинги вазифалар каби бажарилади. Хомаки ишлашда график ашёлар: графит қалам турлари, тушъ, перодан эркин фойдаланилади. Ёзув қисмида хат тури адабий асар мавзусидан келиб чиқиб танланади. Ёзув ҳамда рамзий тасвир турини танлаш, ўлчамини аниқлаш, варақ сатҳидаги ўрнини белгилаш каби ўқшаш иш жараёнларида компьютернинг Corel DRAW дастуридан фойдаланиш – вақтни тежаш ва иш унумини ошириш, замон билан ҳамнафасликда ишлашга ўргатади. Сарварақ марказида шартли тасвирлар орқали китоб мавзусини очиб бериш мумкин. Мисол; икки ёш муҳаббати рамзи сифатида, кабутар, атир гул тасвирларидан фойдаланиш, паймол этилган баҳт рамзини кўрсатишда сўлган гул, ўчган шамчироқ, қуёш юзини беркитган қора булут ва бошқа рамзий тасвирлардан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек ёзувчиларининг романларини безаш, сарварақ вазифасида ижодий фикрлаш, мавзунини очишда рамзий шакллардан фойдаланиш бўйича тажрибаларини оширади. Изланиш даврида чизилган хомакилар танкидий назар билан тафтиш қилиниб бадиийлиги юкори бўлган хомаки асл кўринишини ишлаш учун асос қилиб олинади. Оқ қоғоз сатҳида китоб варағининг шакли чизилиб, муаллиф, роман номи ва марказда кичик ҳажмда рамзий тасвирлар графит қалам билан чизилади. Чизиларнинг тўғрилиги ва аниқлиги кўриб чиқилиб, қора тушъ, перо, мўйқалам билан иш жараёни олиб борилади ва яқунланади. Иш жараёнида озодалик, сифат, бадиийлик, нашриёт ва босмаҳона талаблари эътиборга олиб бажарилади. Вазифа талабада ўзбек ёзувчиларининг романларини безаш, сарварақ ишлаш бўйича малакаларини шакллантиради.

Сарварақ асл кўринишини ишлаш – Оқ қоғоз сатҳида китоб варағининг шакли чизилиб, тепада муаллиф исм-шарифи

кейинги каторда, роман номи ва марказда кичик ҳажмда рамзий тасвирлар графит қалам билан чизилади. Чизгиларнинг тўғрилиги ва аниқлиги асосида қора туш, перо, бўёқ, мўйқалам билан иш жараёни олиб борилади. Иш жараёнида озодалик, сифат, бадиийлик, наشريёт ва босмаҳона талаблари эътиборга олиб бажарилади. Вазифа талабада ўзбек ёзувчиларининг романларини безаш, сарварақ ишлаш бўйича малакаларини мустаҳкамлайди.

8.4. Роман китобига иллюстрациялар ишлаш

XX аср ўзбек ёзувчиларининг адабий асарлари мавзулари мазмунан бир-бирига ўхшамайди. Шавкатли тарихимиз саҳифаларидаги Мирзакалон Исмоилийнинг “Темур Малик”, Пиримкул Қодировнинг “Бобур”, Хуршид Давроннинг “Нажмиддин Кубро” каби тарихий мавзудаги романлари қаҳрамонларининг ҳаёти, жасорати ҳар бир рассомни илҳомлантирувчи ва тасвирий санъат асарини ишлашга ундовчи образлардир. Бундай жиддий мавзуларга композиция ишлашдан олдин талаба роман матни билан чуқур танишиб чиқиши, воқеаларни кўз олдида жонлантира олиши керак бўлади.

Романни ўқиш давомида иллюстрация композициясини ишлаш учун мавзуларни матн кетма-кетлигида белгилаб олинади. Асл ўлчамнинг ярмига тенг шаклларда қалам билан композиция хомакиларини ишлашга киришилади. Китоб иллюстрацияси композициянинг тузилиши икки ёки уч ўлчамликка асосланишини талаба мустақил ҳал қилади. Ҳар икки ҳолда ҳам тарихий даврни ишонarli тасвирлаш мақсадида бино, инсон либослари, жанг қуролдари, рўзғор анжомлари қабилар тарих музейи экспозициялари тимсолида ва мумтоз миниатюра суратларидан фойдаланиб ўрганилади. Адабий асар воқеаларига тасвир ишлашда олдинги вазифаларни бажаришдан орттирилган тажрибаларга таянилиб, ҳар бир иллюстрацияни бетакрор ва бадиий кўринишда ишлаш мақсад қилинади.

Вазифадаги икки иллюстрациянинг композицияси асарнинг турли воқеаларига бағишланиши керак. Мисол: Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи тимсолида тасаввур қилсак, биринчи сурат Бобурнинг ёшлик даври чавандозлик, камон отиш

машгулотларига бағишланса, иккинчиси - унинг етук саркарда ёки бетоуб ўғлининг тўшаги ёнида дуо ўқиётган меҳрибон ота киёфасида тасвирланиши мумкин. Бундай романнинг бош, ўрта ёки сўнгги воқеаларининг мавзу сифатида танланиши рассомдан бир қаҳрамон киёфасининг такрорланмаслиги, турли киёфалар устида жиддий изланишлар олиб боришга, инсон руҳий кўринишини очиш юзасидан кўп меҳнат қилиш, изланишга ундайди.

Иллюстрацияларнинг ранг ечимларида ҳам чегараланган ёки бир ранг тусларидан фойдаланиб ишлаш мақсадга мувофиқ келади. Хомакилар ўқитувчи, талаба ва курсдошларнинг холисона муҳокамасида кўриб чиқилади, улардан бадиий жиҳати юкори бўлган, мавзунини очиб берувчи, композиция жиҳати мукамал бўлгани танлаб олинади ва асл нусхани ишлашда асос қилиб олинади.

Иллюстрация хомакисини ишлаш. Вазифада роман мавзусига икки сурат ишлаш режалаштирилган. Талаба китобни мутолаа қилиши давомида сурат ишлаш мумкин деб билган воқеалар рўйхатини тузиб олиши керак бўлади. Мавзунини белгилашда улар китобнинг турли қисмларидаги воқеаларга бағишланиб, ундаги иштирок этувчи инсонлар сони ва руҳий муҳитнинг турлича бўлишига эътибор берилади.

Роман мавзуларидаги барча воқеалар бош қаҳрамонларнинг учрашуви, зиддиятли ҳолатлар, уларнинг руҳий кечинмаларига бағишлаб сурат ишлаш мураккаб вазифалардан бири ҳисобланади. Роман мавзуси ҳаётини воқеалар асосида ёзилганлиги учун олдинги босқич вазифаларида бўлган фантастик жониворлар, жанг саҳналарининг тасвири бу ерда учрамайди. Инсон тасвирлари ва либосларида ортиқча безакдорликдан фойдаланилмайди, аксинча барча тасвирлар ҳаётини, ҳаққоний кўринишда инсонлар юз тасвирларида қаҳрамоннинг руҳий ҳолатларини очиш бериш вазифасини бажариш мақсад қилиб қўйилади. Инсон қоматлари, либослари, уй жиҳозлари, биноларни ишонарли тасвирлаш мақсадида музейлардан романда тасвирланган асрга оид материаллар йиғилади. Барча хомакилар ўқитувчи ва курсдош талабаларнинг холисона муҳокамасида кўриб чиқилиб, афзал топилганлари асл нусхани ишлаш учун танланади.

Иллюстрациялар аслини ишлаш: танланган хомаки тасвирларни катаклар ёрдамида ёки кўз ўлчамида оқ коғоз сатҳига ўтказилади. Тасвирдаги инсон танаси ва бошқа шакллар академик

усулда бажарилади. Иллюстрация ишлашга режалаштирилган ашё ёрдамида асосий шакллар чизиклар билан ўраб чиқилади. Сурат рангда ишланса, олдин фон қисми бўйлиб, сўнгра инсон тасвири-ни ишлашга киришилади. Ички сурат қора туш, перо, графит қаламлар туркумида бажарилиши кўзда тутилган бўлса, олдин инсон тасвирлари ишлаб чиқилади.

Бош қаҳрамон рухий ҳолатини очишда инсон ҳаракати, юз мимикаси тўғрисидаги чизматасвир билимлари, енгил соя ва ёруғ нисбатларидан фойдаланиш қўл келади. Китобнинг икки ички суратларини ишлаш жараёни турли кўринишга эга бўлишига қарамай ўхшаш кечади.

Вазифа талабада талабада уч ўлчамлилиқ асосида композиция ишлаш, инсон тана, юз кўринишида руҳиятни очиб бера олиш бўйича тажрибаларини ортттиради ва кўникмалар ҳосил қилади XX аср ўзбек ёзувчиларининг йирик адабий асарлари, романларини юқори савиядаги ички суратлар билан безаш бўйича кўникмаларини мустаҳкамлайди, касбий малакаларини шакллантиради ва оширади. XX аср адабиёти мавзулари ҳаётий воқеалардан иборат эканлиги ва талабада турли усулларда китоб суратларини ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш мақсадида бу вазифалар уч ўлчамликка асосланган усулда бажарилади. Тасвирларни чизишда академик усулни қўллаш назарда тутилади. Асар қаҳрамонларининг рухий ҳолатини соя-ёруғ нисбатларидан фойдаланиб очиб беришда талабанинг чизматасвир, рангтасвир фанларидан олган амалий билим ва тажрибалари қўл келади.

Вазифада “Ўтган кунлар” романига иккита сурат ишлаш режалаштирилган бўлиб, улар мавзу жиҳатдан турлича бўлиши керак. Агар биринчи иллюстрация Отабек ва Кумушнинг учрашуви, бахтли онларига бағишланса, иккинчиси унга тескари равишда ҳижрон, айрилиқдаги воқеалар мавзу бўлиши мумкин. Бу талабани композиция ишлаш, ранг танлаш, қаҳрамонларнинг рухий ҳолатларини турлича талкин қилишга ундайди.

Кодирийнинг “Меҳробдан чаён” романига ишланган муқовада талаба кутилмаган, янгича назар билан ёндошган. Тепадан тушаётган донишмандлик, серфарзандлик рамзини билдирувчи анор мевалари икки ёш устига ёғилаётгандай. Роман иллюстрациялари графит қаламда бажарилган. Биринчи суратда Раънонинг

отаси томондан танбеҳ олиши воқеаси тасвирланган. Иккинчи суратда Анвар Мирзонинг дор остида жаллод ёнида тасвирланган.

Жаллод обазиди талаба шавкатсиз киши руҳиятини ёркин очиб берган дейиш мумкин. Анварнинг бошини тик тутиши, келажакка караган нигоҳи ҳам унинг ўлим олдида ҳам ўз муҳаббатига содиқлиги, кучли ирода эгаси сифатида кўрсатилган. Ҳар икки суратда ҳаққа қушларининг иштирокида рамзий маъно киритишга уриниш сезилади. Халқ орасида бу қушлар чакимчи, жарчи, маъносида қабул қилинади. Суратда улар воқеадан бизни хабардор қилишга тайёрдек тасвирланган. Талаба олдинги вазифаларда икки ўлчамлик асосида ишлаб келганлиги ва бу ишда илк бор уч ўлчамлик усулида оддий қалам воситасида чизилган суратларда муваффақиятга эришган дейиш мумкин.

57-расм. *Китоб муқоваси*

58-расм. “Меҳробдан чаён” романига ишланган иллюстрациялар.
Талаба иши.

59-расм. Марифатпарвар ёзувчи Ҷулпоннинг
Кеча ва Кундуз романига ишланган суратлар

610-расм. Чулпоннинг “Кеча ва Кундуз” романига ишланган суратлар.
Талаба иши.

Мавзунинг ўқув мақсади

Мавзу: кенг кўламли бўлиб ХХ аср ёзувчиларимизнинг асарларига мурожат қилиш, бадиий безатиш мақсад қилинган. Ўзбек адабиёти романчилигига асос солган А.Қодирий романлари билан яқиндан танишиш, асар қахрамонларининг кечмишларини кўз олдига келтириб ундаги воқеаларни тасвир тилига айлантириш йўллари ҳақида фикрлаш, китоб суратларида бетакрорликка эришиш бўйича изланишлар олиб бориш, китоб муқоваси, зарварақ, сарварақ ёзувлари учун хат турини танлашда компьютернинг график дастурларидан унумли, мақсадли фойдаланиш, иллюстрациялар асл нусхаларни ишлашда масъулият билан ёндошиш, роман қахрамонларининг ички дунёсини очиб бериш, бугунги кун китобхон, нашриёт, китоб савдоси талабларига жавоб берадиган, юқори савияли бадиий суратлар ишлаш бўйича кўникмаларни мустаҳкамлаш ва малакасини оширишдан иборат.

Назорат учун саволлар

1. А. Қодирий ҳаёти ҳақида нималарни айта оласиз?
2. “Ўтган кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларининг ўхшаш томонлари нимада?
3. “Ўтган кунлар” романини безашда қайси график ашёлардан фойдаланиш тўғри бўлади?
4. Тарихий мавзуда ижод қилган ўзбек ёзувчиларидан кимларни биласиз?
5. Романлардаги салбий образларнинг ўхшаш томонлари нимада?
6. Китоблар нима учун қаттиқ муқовада чиқарилади?
7. Худойберди Тўхтабоевнинг “Қасоскорнинг олтин боши” романи қайси тарихий шахс ҳаёти асосида ёзилган?
8. Иллюстрацияда мазмунни очишда рангларнинг аҳамияти борми?
9. Пиримқул Қодировнинг қайси романларини биласиз?
10. Компьютернинг қайси график дастурларида мустақил ишлай оласиз?
11. Вазифаларни бажариш давомида янги билимларга эга бўлдим деб ҳисоблайсизми?

Мавзуга доир топшириқлар

1. А. Қодирий ижоди билан яқиндан танишиш.
2. “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён” романларини ўқиш, таҳлил қилиш.
3. Роман қаҳрамонлари тасвирининг турли кўринишларини қаламда ишлаш.
4. Кумушбиби, Раъно тасвирларини турли кўринишда ишлаш.
5. Апликация усулида композиция кидирувларини олиб бориш.
6. Китоб номига мос шрифт танлаш.
7. Салбий қаҳрамонлар образларини очиш бўйича қаламда изланиш.
8. CorelDRAW дастурида зарварақ хомакисини ишлаш.
9. CorelDRAW дастурида муқова асос рангларини танлаш.
10. А.Қодирий ва бошқа адиблар асарларини ўқиш.

Мустақил иш топшириқлари

Мустақил иш топшириқлари назарий ва амалий қисмларни камраб олади. Назарий қисмда китобнинг инсоният таракқиётидаги аҳамияти, ашёлари, коғоз турлари, тузилиши, унинг таркиби хақида ўз билимларини кенгайтириш учун қўшимча адабиётлар, интернет тармогидан керакли ва янги маълумотларни ўқийди. Талаба босқич вазибаларида қўшимча адабиётларни мутолаа қилиш орқали ўз фикр доираси ва дунёкарашини кенгайтириш билан шуғулланади. Роман қарамонлари тасвирларини ишлашда рухий ҳолатни очиб бериш бўйича амалий машқларни бажариш.

Мавзулар юзасидан тест саволлари

1. Биринчи ўзбек график рассоми ким?

- а) Рахим Аҳмедов
- б) Неъмат Қўзибоев
- в) Искандар Икромов
- г) Маннон Саидов

2. График рассом номи ...

- а) Тилаб Маҳмудов
- б) Искандар Воҳидов
- в) Муҳамадиёр Тошмуродов
- г) Эркабой Машарипов

3. Графика сўзининг маъноси ...

- а) рангли
- б) деворий сурат
- в) ёзаман, чизаман
- г) китоб сурати

4. Марказий Осиё миниатюра мактаблари қайсилар?

- а) Табриз, Исфохон
- б) Самарқанд, Бухоро, Шоҳрухия
- в) Исфохон, Қазвин
- г) Шероз, Хирот

5. Мумтоз мусаввирлар мўйқалам тайёрлашда фойдаланган жонивор юнги қайси?

- а) от юнги
- б) кийик юнги
- в) мушук юнги
- г) кўзи юнги

6. Хусайин Бойқаро суратини ишлаган мусаввир ким?

- а) Оға Мирак
- б) Султон Муҳаммад
- в) Камолиддин Бехзод
- г) Қосим Али

7. А.Темур ҳаётига бағишланган «Зафарнома» китобининг ёзган муаллиф ким?

- а) Фирдавсий
- б) Жомий
- в) Алишер Навоий
- г) Шарафиддин Али Яздий

8. «Шоҳнома» асари кимнинг қаламига мансуб?

- а) Юсуф Хос Хожиб
- б) Абулкосим Фирдавсий
- в) Алишер Навоий
- г) ХусравДехлавий

9. XX асрдаги машҳур ўзбек китоб график рассоми ким?

- а) Абдуқаххор Махкамов
- б) Ҳикмат Раҳмонов
- в) Содик Раҳмонов
- г) Фарход Сулаймонов

10. Ўзбекистонда миниатюра санъатининг қайта тикланиш даври ...

- а) 1950 йиллар
- б) 1960 йиллар
- в) 1970 йиллар
- г) 1980 йиллар

11. Шайбонийхон суратини чизган мусаввир ким?

- а) Султон Муҳаммад
- б) Камолиддин Бехзод
- в) Оға Мирак
- г) Қосим Али

12. Китоб безаш учун мослашган компьютер дастури қайси?

- а) Adobe Photoshop
- б) Corel DRAW
- в) Pover Paint
- г) Microsoft Word

13. Алишер Навоий суратини чизган мусаввир ким?

- а) Камолиддин Беҳзод
- б) Султон Муҳаммад
- в) Муҳаммад Мурод Самарқандий
- г) Қосим Али

14. Анъанавий қоғоз грунти учун ишлатилган крахмал ...

- а) гуруч крахмали
- б) картошка крахмали
- в) бугдой крахмали
- г) сунъий крахмал

15. Суратга ишлов бериш учун мослашган компьютер дастури ...

- а) Adobe Photoshop
- б) Corel DRAW
- в) Pover Paint
- г) Microsoft Word

16. Қайси асар А. Навоий қаламига мансуб эмас?

- а) «Лайли ва Мажнун»
- б) «Фарҳод ва Ширин»
- в) «Сабъаи Сайёр»
- г) «Шоҳнома»

17. Китоб блоки бу ...

- а) варақлар жамламаси
- б) муқова ички қисми
- в) иллюстрациялар йигиндиси
- г) ҳошия ва матн

18. «Бобурнома» асарига ишланган суратлар қайси мини-атюра мактабига тегишли?

- а) Хирот
- б) Дехли
- в) Исфохон
- г) Бухоро

19. Ўзбек романчилигининг отаси

- а) Алишер Навоий
- б) Абдулла Қодирий
- в) Одил Ёқубов
- г) Ўлмас Умарбеков

20. Ван-де Граф канони ишлатилган

- а) китоб ўлчамини аниқлашда
- б) иллюстация ишлашда
- в) варақда хат ва ҳошия ўлчамларининг ўзаро нисбатини то-

пишда

- г) мақбул хат турини тўғри жойлаштиришда

21. “Афанди латифалари” китобини биринчи бўлиб безаган рассом ким?

- а) Чингиз Ахмаров
- б) Абдубоқи Ғуломов
- в) Искандар Икромов
- г) Абдувосит Қамбаров

22. К. Беҳзод таваллуд топган.

- а) 1441 йил Ҳирот шаҳрида зодагон оиласида.
- б) 1450 йил Ҳирот шаҳрида хаттот оиласида.
- в) 1455 йил Ҳирот шаҳрида касиб оиласида.
- г) 1460 йил Ҳирот шаҳрида савдогар оиласида

23. Қоғознинг ватанини кўрсатинг.

- а) Хитой
- б) Миср
- в) Ҳиндистон
- г) Корея

24. Камолиддин Беҳзоднинг устози ...

- а) Мухаммад Мурод Самарқандий.
- б) Қосим Али.
- в) Мирак наққош.
- г) Мир Саид Али

25. Лой ва сополдаги битиклар қадимда ... давлатда урф бўлган.

- а) Қадимги Греция
- б) Қадимги Хитойда
- в) Қадимги Римда
- г) Қадимги Шумер давлатида

26. Қадимги қоғоз ашёси нима?

- а) тут дарахти
- б) сарв дарахти
- в) чинор дарахти
- г) арча дарахти

27. Бугунги кунда қоғоз хом ашёси ...

- а) дарахт целлюлозаси
- б) пластмасса махсулоти
- в) ўсимлик мойи
- г) пигментлар

28. Папирус хом ашёси бу ...

- а) ўсимлик пояси.
- б) терак дарахти пўстлоғи
- в) ишлов берилган кичик жонивор териси
- г) дарахт целлюлозаси

29. Пергамент бу ...

- а) ишлов берилган кичик жонивор териси
- б) дарахт пўстлоғи
- в) оловда пиширилган лой, сопол
- г) ўсимлик толаси

30. Қадимда қоғозни қандай грунтлашган?

- а) гуруч крахмали билан
- б) қайтувчи елимлар билан
- в) смола эритмаси билан
- г) оқартирилган мой билан

31. Грунтлашдан мақсад ...

- а) сурат ишланадиган сатҳ тешиқларини беркитиш
- б) сурат ишланадиган сатҳни текислаш
- в) бўёқ ва мато бирикишини ошириш
- г) мато чидамлилигини ошириш

32. Муқова нима?

- а) матнлар ёзилган варақ
- б) китоб варақларини химоя қилувчи жилди
- в) китоб кутиси
- г) муаллиф, китоб, нашриёт номи ва йил санаси кўрсатилган

варақ

33. Китоб блоки бу ...

- а) ички варақлар жамламаси

- в) китоб жилди
- г) мукова ички қисми
- д) мукова устидаги ечилувчи мукова

34. Форзац бу ...

- а) ички варақлар жамламаси
- б) китоб жилди
- в) мукова ички қисми
- г) мукова устидаги ечилувчи мукова

35. Титул бу ...

- а) ички варақлар жамламаси
- б) китоб жилди
- в) мукова ички қисми
- г) ички мукова

36. Иллюстрация бу ...

- а) ечиладиган мукова
- б) китоб ички сурати
- в) мукова ички қисми
- г) китоб қалинлиги

37. Корешок бу

- а) ички варақлар жамламаси
- в) китоб ёпиқ томони
- г) мукова ички қисми
- д) ички сурат

38. Биринчи китоб босиш станогининг ихтирочиси ...

- а) инглиз олими И. Ньютон
- б) поляк олими Н. Коперник
- в) немис ихтирочиси Иоганн Гуттенберг
- г) рус олими М. Ломоносов

39. Ўзбек тилидаги биринчи босма нашр ...

а) Шоҳимардон Иброҳимовнинг 1871 йили Хивада босилган “Календар”и

- б) Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи
- в) Абдулла Қодирийнинг “Жинлар базми” асари
- г) Ойбекнинг “Навоий” романи

40. Папирус ватани ...

- а) Ҳиндистон
- б) Хитой
- в) Миср

г) Афғонистон

41. Узлуксиз қоғоз қуйиш дастгоҳи ихтирочиси ...

а) инглиз олими И. Ньютон

б) француз ихтирочиси Н. Л. Робер

в) немис ёзувчиси И. А. Зенефельдер

г) италия рассоми, ихтирочиси Леонардо Да Винчи

42. Офсет босма усули ихтирочиси ...

а) немис ёзувчиси *Иоганна Алоиза Зенефельдер*

б) немис ихтирочиси *Иоганн Гутенберг*

в) италия рассоми, ихтирочиси Леонардо Да Винчи

г) француз ихтирочиси Н. Л. Робер

43. Китобни нашрга тайёрлаш кимнинг иши?

а) китоб муаллифининг

б) безатувчи рассом вазифаси

в) кутубхона вазифаси

г) ноширлик вазифаси

44. Китоб сўзининг маъноси нима?

а) ўқиш

б) ёзиш

в) эслаб қолиш

г) хотирага муҳрлаш

45. Локли муқова ашёлари ...

а) картон, бўёқ, лок

б) картон, тери, лок

в) тери, қолип, қоғоз

г) лок, пергамент, ёғоч

46. Шафрон қоғозни қайси рангда бўяйди?

а) кизил

б) кўк

в) қора

г) сарик

47. А.Фирдавсий қайси шаҳарда туғилган?

а) Бухоро

б) Хирот

в) Тус

г) Қохира

48. А.Темур саройида ишлаган мусаввир

а) К. Бехзод

- b) Устод Гунг
- c) Махмуд Музаххиб
- d) Мир Саййид Али

49. К.Бехзод таваллуд топган йил ...

- a) 1441 й.
- b) 1501 й.
- c) 1455 й.
- d) 1536 й.

50. “Миниатюра” атамаси қачондан бошлаб қўлланилади?

- a) 19 аср
- b) 15 аср
- c) 20 аср
- d) 17 аср

ЛУҒАТЛАР

Воск – асалари муми.

Пергам – Эрамиздан олдинги III–II асрларда Кичик Осиёнинг шимолий гарбида греклар асос солган пойтахти Пергам шаҳри бўлган давлат.

Талас жанги – 751 йилда араб Аббосидлар халифалиги ва Хитой Тан империяси ўртасида бўлиб ўтган жанг.

Целлюлоза – ип, тола бугунги кунда қоғоз тайёрлашда асосий хом ашё.

Ксилография – грекча дарахт ва ёзаман, чизаман.

Офсет – грекча – lithos-тош ва grapho- ёзаман маъносини беради

Графика – юнонча ёзаман, чизаман деган маънони англатади.

Композиция – лотинча “composition” – тузиш, яратиш, ижод қилиш маъносини билдиради.

Ритм – юнонча “rheo” сўздан олинган бўлиб, оқаман, дегани.

Раппорт – французча “raporter”, қайтариш, такрорлаш.

Симметрия – тенглик, мутаносиблик.

Асимметрия – симметриянинг аксидир.

Статика – юнонча “statke” сўздан олинган бўлиб, жисмларнинг огирлиги ва мувозанати

Динамика – юнонча “dynames” сўздан олинган бўлиб, куч, ҳаракат, тезлик маъносини англатади.

Контраст – карама-карши, кескин ажралиш маъносида тушуниш мумкин.

Апликация – лотинча applicatio – қўймоқ, ёпиштирмақ.

Тус – лотинча “tonos”, тўқариш ёки очариш.

Китоб – араб тилида “катаба” – ёзиш, ёзмақ.

Брошюра – 5дан 48 бетгачан бўлган юмшоқ муқовали босма нашр.

Марв – хозирги Туркманистон ҳудудидаги шаҳар.

Грунт – сатҳ тешиқларини беркитиш

Калька – французча “kalgus”, шаффоф коғоз.

Картон – маҳсулоти, коғоздан қалин ва зичрок, оғирлиги 250 гр/м³ дан оғир бўлса картон, енгил бўлса коғоз дейилади.

Колор – тайёрланган бўёқ.

Колорит – рангли асардаги, етакчи, устувор ранг.

Перспектива – бирор ўлчамнинг узоклашганда кичрайиб кўриниши.

Фон – француз тил -“fond” таг асос, тасвирнинг орт, орқа қисми.

Мужассамот – композиция.

Квасц – аччиқтош

Шафьян – рангланган эчки териси.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А.Ю. Казиев. Художественное оформление азербайджан рукописной книги XIII–XVII веков. Москва: Книга. 1977.
2. М.Ашрафи. От Бехзада до Риза-йи Аббаси. Развитие миниатюры 16 – начала 17 века. Т: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2011
3. С.Булатов Ўзбек халқ амалий безак санъати. – Тошкент, “Меҳнат”, 1991й
4. О.И.Галеркина Миниатюра Мавереннахра. – Ленинград, 1980
5. Н.А.Зиганшина. Художник и книга (Мусаввир ва китоб). – Тошкент, 1987й
6. А. Мадраҳимов К. Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. – Т., 1994.
7. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971.
8. Н.Норқулов, И. Низомиддинов. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
9. Е.Полякова, З. Раҳимова. Миниатюра и литература Востока. – Т., 1987
10. Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. А.Навоий асарларига ишланган расмлар. XV–XIX асрлар. – Т., “Фан”, 1982
11. Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. Амир Хусрав Дехлавий асарларига ишланган расмлар. – Т., “Фан”, 1983
12. Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. Бобурнома асарига ишланган миниатюралар. – Т., “Фан”, 1970
13. О.Усмонов, А.Мадраҳимов. Камолитдин Бехзод. – Т., “Халқ мероси”, 2000 й.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.
15. А.Мадраимов. Темурий ва Бобурийлар даври маданияти, китобат ва рангтасвир санъати тарихига чизгилар. (1973-1990 йилларда ёзилган рисола, мақола, тақриз ва ахборотлар). – Т.: “San’at”, 2015.
16. Шарқ миниатюраси ва адабиёти Е.А.Полякова, З.И.Раҳимова Тошкент. 1987 Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ	4
1.1. Китоб тарихи	4
1.2. Юртимиз тарихида китобат санъатининг тараққиёти ва инқирози	6
1.3. Қўлёзма китобларни тайёрлаш босқичлари	12
1.4. Қўлёздамада наққошлик санъати	16
1.5. Китоб безашда рангларнинг қўлланиши	18
1.6. Хат ва тасвирлар учун олтин бўёқ тайёрлаш	19
1.7. Қўлёзма тасвирларини ишлашда қўлланилган усуллар	21
1.8. Қўлёзма китобларга чизилган суратларнинг бугунги кундаги аҳамияти	28
1.9. Қўлёзма муковаси	29
II БОБ	34
2.1. Китоб босиш иши тарихи	34
2.2. Китоб тузилиши	40
2.3. Китоб иши	41
2.4. Китоб ўлчами	42
2.5. Китоб варагида матн ва ҳошия нисбати	43
2.6. Ўзбекистонда китобат санъати	45
III БОБ	52
3.1. Китобат санъатида композиция асослари	52
3.2. Китоб композицияси эскизини ишлаш усуллари	54
3.3. Силуэт усули	55
3.4. Аппликация усули	56
3.5. Китобат санъатида компьютернинг график дастурларидан фойдаланиш	57
3.6. Китобат санъати фанининг ўқув мақсади	58
IV БОБ. ФАНИНГ АМАЛИЙ ВАЗИФАЛАРИ	61
4.1. Ўзбек халқ эртаги китобини безаш.	61
4.2. Китоб макети	62
4.3. Эртақ китобига мукова ишлаш	63
4.4. Мукованинг асл кўринишини ишлаш	66
4.5. Эртақ китобига сарварақ ишлаш	67
4.6. Эртақ китобига иллюстрациялар ишлаш	70

V БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНИ КИТОБИНИ БЕЗАШ	81
5.1. Назарий қисм	81
5.2. Достон китоби муқовасини ишлаш.....	82
5.3. Форзац	84
5.4. Достон китобига сарварақ ишлаш.....	87
5.5. Достон китобига иллюстрация ишлаш.....	87
VI БОБ. АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ХАМСА” АСАРИДАГИ ДОСТОНЛАРДАН БИРИНИ БЕЗАШ.....	95
6.1. Назарий қисм	95
6.2. Алишер Навоий достонига муқова ишлаш	98
6.3. Алишер Навоий достонига зарварақ ва сарварақ ишлаш	101
6.4. Алишер Навоий достонига иллюстрация ишлаш	104
VII БОБ. ФИРДАВСИЙНИНГ “ШОҲНОМА” КИТОБИНИ БЕЗАШ	110
7.1. Назарий қисм. Шоир ҳақида маълумот	110
7.2. Шоҳнома китобининг муқовасини безатиш	112
7.3. Шоҳнома китобининг зарварақ ва сарварақларини безатиш ...	113
7.4. Шоҳнома китобига иллюстрациялар ишлаш	116
VIII БОБ. XIX–XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ	126
8.1. Назарий қисм	126
8.2. Ўзбек ёзувчиларидан бирининг китобига муқова ишлаш	127
8.3. XX аср ўзбек ёзувчиларининг китобига зарварақ ва сарварақ ишлаш	128
8.4. Роман китобига иллюстрациялар ишлаш.....	130
Луғатлар.....	147
Адабиётлар рўйхати.....	149

САБИРОВ МИРҲАМИД МУҲАМЕДЖАНОВИЧ

КИТОБАТ САНЪАТИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: Дурдона Одилова

Мусахҳиҳ: Севара Рустамова

Саҳифаловчи: Умид Рахматов

Техник муҳаррир: Баходир Ҳусанов

Лицензия раками: А1 №207, 08.28.2011 йилда берилган.

Босишга 10.08.2018 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табоги 9,25.

Нашр табоги 9,5. «Times New Roman» гарнитураси.

Офсет усулида босилди. Адади 100 нусха.

Ушбу қўлланма бўйича фикр-мулоҳазаларингизни
қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

“Info Capital Group” нашриёти, 100128,

Тошкент шаҳри, Лабзак кўчаси, 29/55

Тел.: (+998 71) 241-32-21, 241-01-69

Факс: (+998 71) 241-01-73

Электрон почта қутиси: publishing@infocapital.uz

ISBN 978-9943-5443-3-8

9 789943 544338